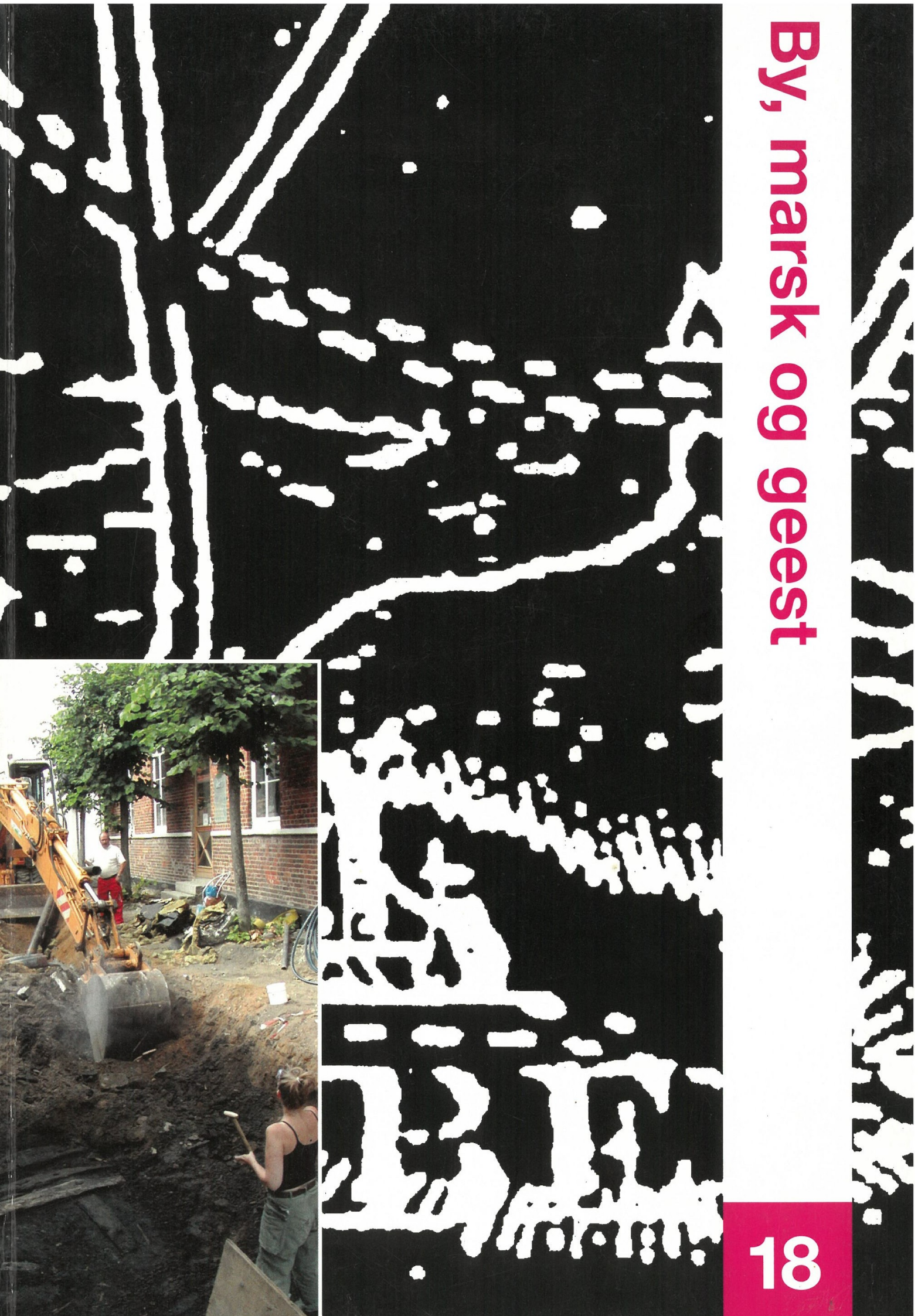

By, marsk og gæst

By, marsk og geest 18

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv & Den antikvariske Samling i Ribe

Forlaget Liljebjerget

2006

Redaktion: Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Claus Feveile,
Lars Hammer, Karen Margrethe Melbye,
Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2006 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribe's forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 87-89827-03-1

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort,
se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden, se s. 8.

Illustrationer på bagsiden, se s. 37 og 79.

Indhold

Morten Søvsø	
Arkæologiske undersøgelser i Sønderportsgade	
– Ribes hovedgade gennem 900 år	5
<i>Archäologische Untersuchungen in Sønderportsgade</i>	
– <i>900 Jahre hindurch die Hauptstrasse in Ribe</i>	33
Mogens Bencard og Ole Kristiansen	
Niels Thamsens lutherfromme kakkelovne	
– et sluttet fund af monokrome og polykrome reformations-kakler i Ribe	35
<i>Niels Thamsen Lutherfrommer Kachelofen</i>	
– <i>ein alter Fund monochromer und polychromer Reformationskacheln in Ribe</i>	73
Michael Andersen	
Seglstamper fra middelalderens Ribe	75
<i>Petschafte aus dem mittelalterlichen Ribe</i>	86
Ribe Museumslaug	87

Arkæologiske undersøgelser i Sønderportsgade – Ribes hovedgade gennem 900 år

Af Morten Søvsø

I Ribes gader er der siden 1984 foretaget systematiske arkæologiske undersøgelser i forbindelse med gaderenoveringer, hvor også rørføringerne under gaden er blevet udskiftet. I 2004 blev Sønderportsgade renoveret, og det er resultaterne af de arkæologiske undersøgelser i den forbindelse, der her fremlægges. Det kunne påvises, at gadeforløbet uden væsentlige forskydninger går tilbage til o. år 1100, og op igennem middelalderen må have fungeret som en af byens hovedtrafikårer. Der blev undersøgt gadebelægninger af knogler, fletværksmåtter, planker og piksten, og fra de tykke opfyldslag mellem gadebelægningerne stammer mere end 8000 fund heriblandt flere unika. De mange fund fremkom for en stor dels vedkommende ved vandsoldning af kulturlagene.

Indledning

Ribe Kommune har siden først i 1980'erne renoveret gadenettet i Ribes gamle bykerne. Dets nuværende idylliske udseende med slidte brosten og gamle støbejernslamper danner en smuk ramme omkring bydelens gamle huse, men det hører med til historien, at dette romantisk prægede gaderum i vidt omfang er genskabt fra omkring 1980 og fremefter. Før den tid var de fleste af middelaldergaderne asfalterede af hensyn til biltrafikken, og gadebelysningen var flere steder lysstofrør ophængt i luftledninger.

Men i stadig højere grad har der bredt sig en forståelse af, at Ribes gamle bykerne er et enestående

kulturmiljø, som der også kan være økonomisk fornuft i at pleje, og den gennemgående tanke i de sidste 20 års gaderenoveringer har været at gengive gaderne deres gamle præg. Derfor lægges igen brosten, og der opsættes nystøbte gadelamper med glødepærer til forskel fra de tidligere anvendte kolde lysstofrør.

Udskiftningen af belysningen og overfladebelægningerne er dog kun en mindre del af selve renoveringen. Under gaderne løber hele det system af rørføringer og kabler, der får en moderne by til at fungere, og det er udskiftningen af kloakker, vandør, fjernvarme samt en mængde el-, tele- og datakabler, der blotter kulturlag fra Ribes fortid.

Fig. 1. Sønderportsgade før og efter renoveringen. Foto: Den antikvariske Samling.

1. Sønderportsgade vor und nach der Renovierung.

Fig. 2. På dette matrikelkort er Ribes udstrækning i 1761 rekonstrueret på baggrund af brandtaksationen fra samme år. Byens omfang var da på et historisk lavpunkt. Med rød stipling er markeret de til og med 2004 undersøgte gadeforløb. Desuden har Samlingen foretaget en række store udgravninger i middelalderbyens vestlige del, hvor den bymæssige bebyggelse forsvandt i løbet af 17. årh. for først igen at blive bebygget i løbet af det 19. og 20. årh. De røde firkanter markerer de steder ud over Sønderportsgade, hvor der er påvist knoglebelægninger og fletværksmætter i gaderne. Tegning: Morten Søvsø.

Eine Matrikelkarte im Jahre 1761, ausgearbeitet auf Grundlage der Brandtaxationen desselben Jahres. Die Karte zeigt die Ausdehnung von Ribe. Sie erreichte zu diesem Zeitpunkt einen Tiefpunkt. Die rot-gestrichelten Linien zeigen die Strassen, die bis 2005 untersucht sind. Ausserdem hat das Museum eine Reihe grosse Ausgrabungen im westlichen Teil der Mittelalterstadt unternommen, wo die Bebauung im Laufe des 17. Jahrhundert verschwand, um erst im 19. und 20. Jahrhundert wieder bebaut zu werden. Die roten Vierecke markieren die Stellen ausser Sønderportsgade, wo Knochenbelegungen und Flechtwerksmatten dokumentiert sind.

Renoveringsarbejderne er blevet fulgt af arkæologer fra Den antikvariske Samling siden den sydlige del af Grønnegade og dele af Torvet blev omlagt i 1984¹. Ribes gader har vist sig at være en rig arkæologisk arbejdsmark, der har givet en lang række nye oplysninger om byens middelalderlige infrastruktur samt – ikke mindst – mange fine genstandsfund. De fleste af undersøgelserne er tidligere publiceret i *By, marsk og geest*, og det er denne tradition, som nærværende artikel lægger sig i forlængelse af².

Gadenavnet Sønderportsgade går i sig selv ikke tilbage til middelalderen. I stedet blev anvendt mindst tre forskellige navne for hver sin del af gaden. Den østligste del omtaltes som Smedegade, den midterste del benævntes Ippegade og den vestligste del bar navnet Horstov efter det torv,

der er omtalt så tidligt som år 1224 og lå placeret indenfor Sønderport³. Gadenavnet Smedegade kan skyldes, at der på et tidspunkt har boet mange udøvere af dette erhverv langs gaden, mens benævnelsen Ippegade muligvis viser tilbage til den flamske by Ypern⁴.

Hele middelalderbyen Ribe, det vil sige området indenfor Stampemøllestrømmen på Ribe Ås sydside, samt det meste af området ud til Rosen Allé på nordsiden står oven på tykke kulturlag. På nordsiden af åen, hvor markedspladsen lå i 8. og 9. årh., er kulturlagene enkelte steder aflejret allerede fra o. år 700 og frem, mens de på sydsiden af åen, hvor Domkirken står, er dannet i løbet af middelalderen fra sidst i 1000-årene og indtil o. år 1700⁵. Kulturlagene er primært opstået som en konsekvens af indbyggernes levevis i den første del af

middelalderen, hvor affald fra dyr og mennesker ikke synes at være blevet kørt ud på bymarken. Affaldsmængderne har medført, at hele byområdet langsomt voksede i højden. Det er muligt, at denne kulturlagstilvækst kun er et udslag af den manglende renovation, men det kan langt fra udelukkes, at den i lige så høj grad er udslag af et ønske om at bringe sig i større sikkerhed for Vadehavets oversvømmelser. I det centrale Ribe er lagene særlig kraftige og mange steder meget velbevarede. Nutidens Sønderportsgade forløber oven på 3 til 5,5 m tykke kulturlag.

Den undersøgte del af Sønderportsgade udgør et let buet Ø-V-gående gadeforløb, hvis bredde gennemgående svinger mellem ca. 5 og 6 m (fig. 2). Da flere af husene langs gaden går tilbage til 1500-årene, kan denne bredde siges i hvert fald at gå tilbage til dette tidsrum. På begge sider af gaden er der desuden kendskab til flere rester af middelalderlige, grundmurede huse, som også ligger helt ud til nutidens gadeforløb, og derfor vidste vi – allerede inden de arkæologiske undersøgelser gik i gang – at den nuværende gades forløb i hvert fald går tilbage til 1400-årene⁶.

Gadens nuværende overfladeniveau synes ud fra de bevarede gamle huse ligeledes at svare til niveauet sidst i 1500-årene. Det højeste punkt ligger i den østlige ende omkring Det gamle Rådhus, hvor overfladekoten er omkring 7,0 m over DNN (Dansk Normal Nul). Herfra falder gaden jævnt ned mod krydset ved Skolegade og Puggårdsgade, hvor overfladekoten er omkring 5,3 m. Den resterende del af gaden mod vest er stort set vandret.

Tidligere gravarbejder

2004-undersøgelsen var den første regulære arkæologiske undersøgelse i gadeforløbet, men alligevel havde vi på forhånd en vis formodning om, hvad der var i vente. Det skyldes i første omgang, at lægen, Fysikus og senere Stiftsfysikus, J. J. Kiær, i 1886 var rundt i byens gader for at følge nedgravningen af vandværk, der skulle bringe rent drikkevand ud fra det nyopførte vandtårn i Dagmarsgade. Før 1886 kom byens vand fra åbne brønde gravet ned igennem kulturlagene, og børnedødeligheden lå langt over landsgennemsnittet. Byen var på det tidspunkt stadig meget præget af landbrug, og kreaturholdet inde i selve byen oversteg

2000 dyr, hvilket skal ses i forhold til et befolkningstal på små 4000⁷. Resultaterne af Kiærs iagttagelser blev publiceret i *Ugeskrift for Læger*⁸.

Støbejernsvandrørene blev gravet ned i 4,5-5 fods dybde (ca. 1,4-1,6 m), og i hver gade blev lagfølgen i grøfterne beskrevet. Kiærs hensigt var at tydeliggøre for enhver, at de fugtige, organiske kulturlag – ”kultursvampen” – under byen var et dårligt sted at hente sit drikkevand fra, men med beskrivelserne af jordlagene og deres indhold følger også en række kulturhistoriske tolkninger. Blandt andet opfattes de mange tømmerkonstruktioner under gaderne som rester af ældre vejbroer. I Sønderportsgade beskrives forholdene som ”i 5 Fods Dybde overalt Muld- eller Mosejord og gammel Gjødning, med et mer eller mindre højt lag Sand eller Opfyldning over. (...) I 3 Fods Dybde talrige lodret staaende Pæle, horisontalt liggende forraadnede Brædestumper, vegetabilsk forraadnede Stoffer iblandet Ben, Potteskaar, Nødder og Affaldsdynger”⁹. 118 år senere, ved udgravningen i 2004, viste Kiærs beskrivelser sig stadig at svare ganske godt til de faktiske forhold.

Nedlæggelsen af vandværk var ikke den første større rørnedlæggelse i Sønderportsgade. Den 5. oktober år 1863 tændtes de første gaslamper i byen, og forud var gået rørnedlæggelser i omkring 1,5 meters dybde. Ved den lejlighed blev der i Sønderportsgade fundet en fornem nøddeknækker af messing, der i dag indgår i museets faste udstilling. Den må stamme fra 1200-årene og er en af museets først indkomne fund fra middelalderbyen¹⁰.

Nedlæggelsen af kloaker til – i begyndelsen – at transportere spildevand direkte ud i åen var et andet af de store hygiejniske fremskridt, der medførte gravarbejder i gaderne. De første forslag om kloakering optræder allerede 1887 i Ribe byråds forhandlinger, men først efter 1900 indledes arbejdet. I 1904 nedgraves en hovedkloakledning i Sønderportsgade, Dagmarsgade, Skolegade og en mindre del af Sviegade¹¹.

De arkæologiske undersøgelser

I april 2004 renoveredes Sønderportsgade på strækningen fra Det gamle Rådhus, von Støckens Plads 1, indtil knækket, hvor gaden løber sammen med Nygade ud for Sønderportsgade nr. 47. De tidligere udgravninger i byens øvrige gadeforløb

Fig. 3. Typisk arbejdsituation i Sønderportsgade. Mens arkæologerne arbejder med registrering af en rest vejbelægning fra første del af 1200-årene er gravemaskinen for en stund rykket over i gadens nordside, hvor 1960'ernes støbte fjernvarmekasser er ved at blive brækket op. Få timer senere er registreringen overstået, kloakken udskiftet, og gravemaskine og arkæologer rykker seks meter mod vest og gentager proceduren. Foto: Den antikvariske Samling.

Eine typische Arbeitssituation in Sønderportsgade. Während die Archäologen dabei sind, einen Rest der Strassenbelegung aus dem 13. Jahrhundert zu registrieren, ist der Löffelbagger zu der nördlichen Seite der Strasse gefahren, wo die Fernheizungsinstallationen aus der 60'er Jahren abmontiert werden. Wenige Stunden später ist die Registrierung überstanden, die Kanalisation ausgewechselt und die Archäologen und Bagger 6 Meter weiter nach Westen gerückt, um die Manöver zu wiederholen.

har vist, at der under gaderne findes velbevarede og fundrige organiske lag med omfattende rester af træveje, og det samme måtte forventes i Sønderportsgade.

En af udgravningens centrale problemstillinger var at datere gadeforløbet opståen samt søge at afklare de tidligere belægningstypers udseende og alder. I bytopografisk henseende er Sønderportsgade særlig spændende, da der synes at være tale om en del af byens middelalderlige hovedtrafikår¹². Efter at have fået adgang til byen ved Sønderport har trafikken passeret gennem Sønderportsgade, Stenbogade, Torvet, Over- Mellem- og

Nederdammen og gennem Nørreport nord ud af byen¹³. Måske kunne denne status som hovedgade give sig udslag i særlige belægningstyper.

Det praktiske gravearbejde blev indledt ved, at asfaltbelægningen og den øverste halve meter jord blev gravet af i hele gadens længde. Herefter indledtes ledningsrenoveringen ved, at entreprenørfirmaet, Roager Kloakservice, gravede sig ned til den gamle kloakledning, der forløb omtrent i gaden midte og skiftede de gamle lerrør ud med en ny ledning af PVC-rør. Desuden blev fjernvarmeledningerne nord for kloakken udskiftet, og på kloakkens sydside blev der gravet et nyt spor til en perforeret regnvandsledning. Den modtager i dag overfladevandet fra rendestensristene og leder det ned i "kultursvampen" med det formål at holde jordlagene så fugtige som muligt. Regnvandsledningen blev lagt i et nygravet 0,6 m bredt tracé, mens kloak og fjernvarme i vidt omfang blev lagt på samme placering som tidligere. I alt resulterede ledningsudskiftningerne i, at et spor af omkring tre meters bredde med en dybde på 1,2-2 m under nuværende gadeniveau blev åbnet i stort set hele gadens længde. Langt størstedelen af kulturlagene indenfor tracéet var tidligere ødelagt i forbindelse med etableringen af de respektive rørføringer. Kloakken blev udskiftet i sektioner af oftest 6 m, og efter nedlægning af en ny sektion overtog arkæologerne grøften og registrerede lagfølgen i jordprofilen. Herefter jævnedes grøften op, og en ny sektion blev udskiftet. De arkæologiske strukturer blev således blottet i små bidder, der efterfølgende har måttet sammenarbejdes.

Landskabet før byen

Et af kernepunkterne i museets udforskning af Ribe bys historie er at forsøge at fastslå udseendet og karakteren af det "oprindelige" landskab, der var med til at sætte rammerne for byens opståen¹⁴. Særligt på domkirkesiden af åen er det ingen let opgave, da den gamle overflade ligger skjult under en massiv dyne bestående af 3-5¹/₂ meter kulturlag. Antallet af arkæologiske undersøgelser, som er nået helt til bunds, er ret begrænset, og selv et enkelt lille hul kan forøge vores viden betragteligt.

Tre steder i Sønderportsgade blev der gravet helt ned til undergrundssandet for at få kendskab til de ældste forhold på stedet. De to første felter blev

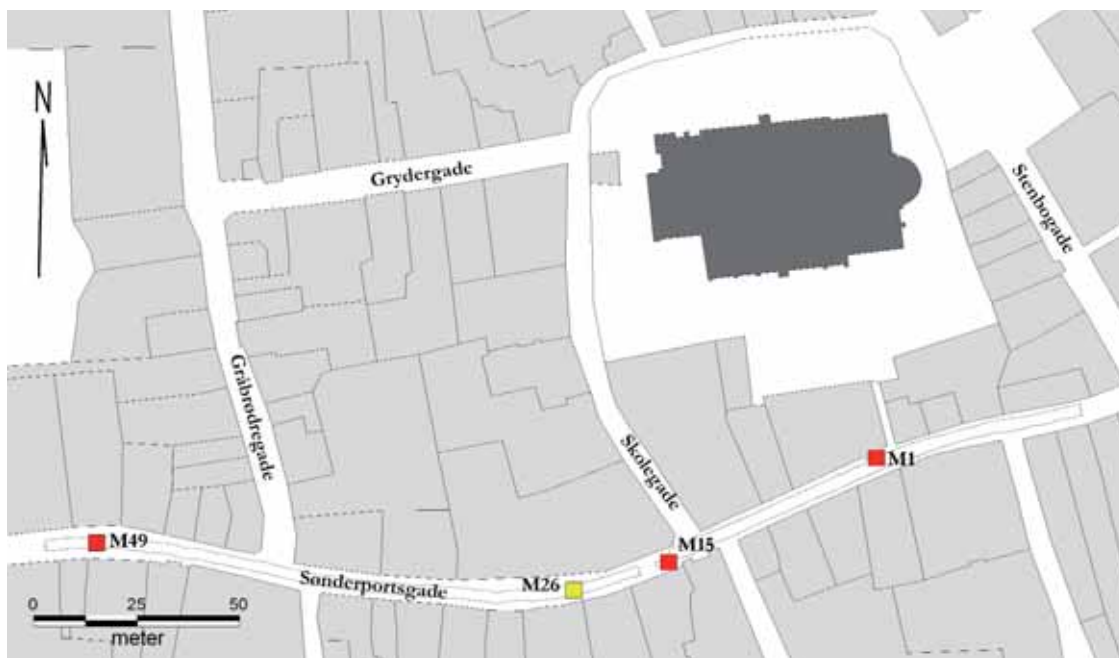

Fig. 4. Kort med placeringen af de felter, der nåede helt ned til det urørte undergrundssand samt felt M26. Kortbaggrunden er også her et matrikelkort rekonstrueret på baggrund af brandtaksationen fra 1761. Tegning: Morten Søvsø.

Karte mit Angabe der Felder, die bis zu dem unberührten Untergrundssand reichten, und Feld M26. Der Hintergrund der Karte ist auch hier die Taxationsangaben aus dem Jahre 1761.

gravet efter arkæologernes anvisninger, mens det sidste hul, der blottede undergrundssandet, fremkom tilfældigt ved udskiftning af en dybtliggende brønd. De to første felter blev gravet med maskine og afstivet, før de arkæologiske registreringer fandt sted. I begge felter fandtes en stort set identisk lagserie, der ydermere forbindes af en række dendrokronologiske dateringer. Da samme type lagserie desuden kendes fra andre gader i byen, anses det for forsvarligt at betragte iagttagelserne i de to felter som repræsentative for stratigrafien i hele gadeforløbet.

Det første hul, felt M1, målte i fladen 1,6 x 2,5 m og blev gravet syd for "Lindegården", Sønderportsgade nr. 2, der i øjeblikket henligger som brandtomt. I kote 2,76 m fandtes en belægning af dyreknogler, se nedenfor, og maskingravningen blev indstillet, da undergrunden formodedes at ligge umiddelbart herunder. Efterfølgende blev med håndskovl gravet ned til undergrundssandet, der dog viste sig at ligge en halv meter under knoglevejen. Kulturlagene under knoglevejen er kun iagttaget i det håndgravede hul.

Det urørte undergrundssands overflade lå i kote 2,26 m o. DNN og sandet var gulligt-brunligt med en del brunlige al-udfældninger. Opefter gik det gradvis over i et gråligt sandet muldlag, der foroven var afsluttet af en mørk stribe. Efter alt at dømme er der tale om et oprindeligt muldlag, hvor den sorte stribe øverst udgør en forseglede vækstflade, hvis niveau lå i kote 2,34 m o. DNN.

Det andet dybe hul, felt M15, målte i fladen 1,2 x 2,5 m og blev gravet ud for Sønderportsgade nr. 19 lidt vest for Puggårdsgades og Skolegades udløb i Sønderportsgade. Her nåede den urørte undergrund op til kote 2,22 m o. DNN og skiftede brat til et nedbrudt, gråligt sandlag med en række diffuse, lysere sandstriber, der tolkes som spor efter trafik, sandsynligvis hjulspor. Efter alt at dømme er der tale om et oprindeligt muldlag kørt i stykker af færdsel. Lagets top lå i kote 2,30 m o. DNN.

Desuden forårsagede udskiftningen af en større kloakbrønd i gadens vestlige ende, felt M49, at der omtrent ud for skellet mellem nr. 43 og 45 blev lejlighed til at registrere, at undergrundssandet på

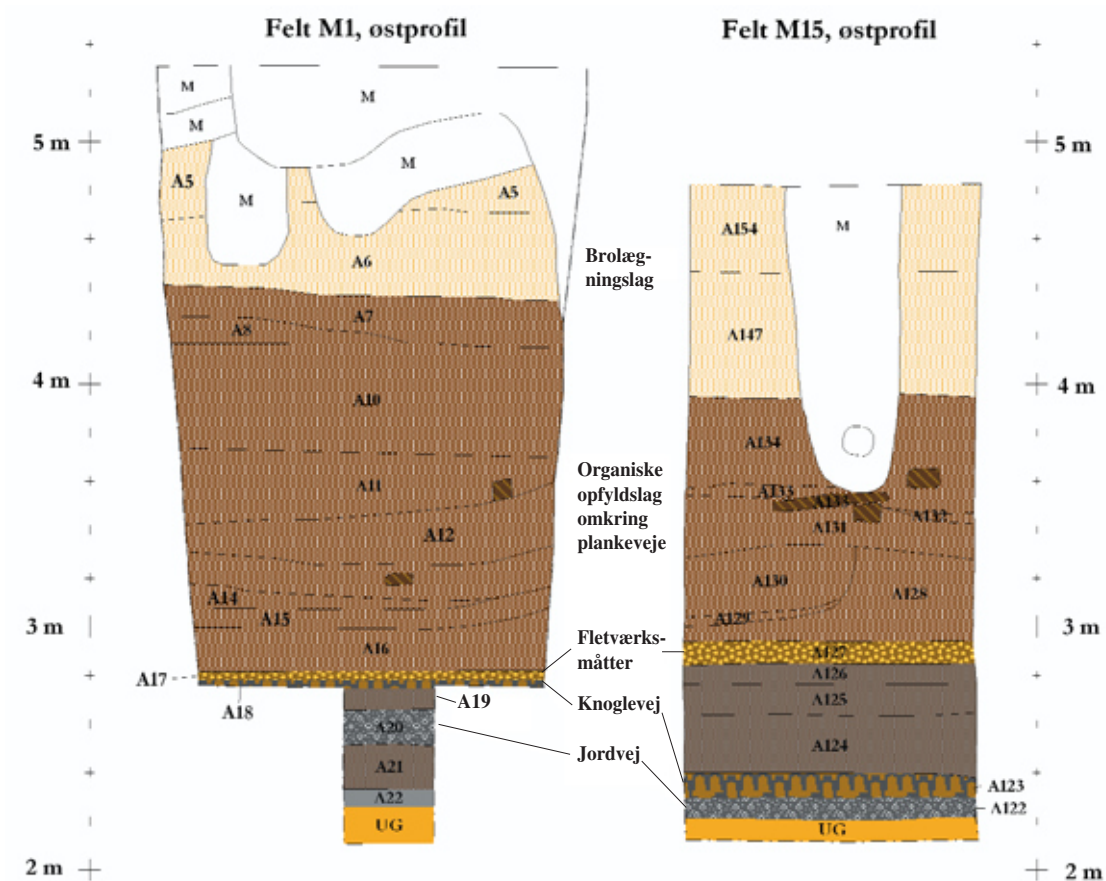

Fig. 5. Opmåling af østprofilerne i hhv. felt M1 og M15 stillet op ved siden af hinanden. Det nuværende overfladeniveau ved felt M1 er omkring kote 6 m, mens det ved felt M15 ligger omkring 5,3 m. Lagene og deres tolkning er omtalt nærmere i teksten. Tegning: MS.

Aufmessung von den Ostprofilen, in beziehungsweise M1 und M15, neben einander gestellt. Die jetzige Oberfläche bei Feld M1 liegt um Kote 6 Meter, während sie bei Feld M15 nur um 5,3 Meter liegt. Die Schichten und die Interpretationen von denen sind näher im Text behandelt.

dette sted nåede op til kote 2,20 m o. DNN og var overlejret af et mørkt organisk lag med en skarp laggrænse nedefter. Dette ældste kulturlag blev opfattet som et lag, hvori der havde været trafik¹⁵. Den oprindelige overflade må antages at have ligget blot en smule højere, nok omkring kote 2,30 m o. DNN.

De tre registreringer af den oprindelige landskabsoverflade i kote 2,30-2,34 m o DNN over en strækning på små 200 m tyder mest på, at landskabet under Sønderportsgade er fladt som en pandekage, hvilket understøttes af en række andre arkæologiske iagttagelser af undergrunden langs gaden¹⁶.

Jordvejen

I felt M1 og M15 var de ældste sikre spor af menneskelig aktivitet et helt nedbrudt, sandet lag med spredte horisonter af lysgråt-hvidligt sand, der flere steder havde en vandsorteret karakter¹⁷.

De lyse sandhorisonter opfattes som dannet ved færdsel af folk og fæ i vådt føre, og lagene udgør det ældste vidnesbyrd om trafik i Sønderportsgade. Der fremkom ikke fund, der kunne hjælpe til at tidsfæste anlæggesstedstidspunktet eller brugstiden, men i lyset af dendrodateringerne fra de yngre overliggende gadekonstruktioner (ses nedenfor) synes det mest sandsynligt at henhøre jordvejen til anden halvdel af 1000-årene. Det kan dog

Fig. 6. De ældste kulturlag i felt M1 befinder sig 3,7 m under den nuværende overflade. I bunden anes det brunlige undergrundssand, der gradvis går over i et oprindeligt muldlag. Midt i billedet ses jordvejen, hvor der i trafiksporene ligger hvidligt vandsorteret sand. Lige under fotostokken kan man se de overskårne vidjer fra fletværkmåtterne. Lagene er dannet fra slutningen af 1000-årene indtil et par årtier inde i 1100-årene. Foto: Den antikvariske Samling.

Die ältesten Kulturschichten im Feld M1 befinden sich 3,7 Meter unter der jetzigen Oberfläche. Ganz unten ahnt man das bräunliche Untergrundssand, das nach und nach in eine ursprüngliche Humusschicht mündet. Mitten im Bild sieht man die Erdstrasse, wo die Radspuren mit weißem wassergesiebertem Sand gefüllt sind. Gerade unter dem Fotostock kann man die durchgeschnittenen Weiden der Flechtwerkmatten sehen. Die Schichten sind am Ende des 11. Jahrhunderts und ein paar Jahrzehnte in das 12. Jahrhundert gebildet.

langt fra udelukkes, at vejforløbet i kraft af en gunstig topografisk placering i forhold til passage af Ribe Å har rødder, der strækker sig tilbage til 8. og 9. århundrede e. Kr., hvor markedspladsen på nordsiden af Ribe Å var i funktion, eller måske før endnu.

Knoglevejen

I felt M1 og M15 var jordvejen overlejret af en regulær belægning af knogler beliggende i hhv. kote 2,76 (felt M1) og kote 2,42 m (felt M15). Belægningen bestod af et 2-10 cm tykt lag dyrekogler blandet op med enkelte sten og sand¹⁸. Sandet skal sandsynligvis opfattes som en del af belægningen. Lignende belægninger er iagttaget ved flere udgravninger på domkirkesiden og udgør overalt den ældste regulære gadebelægning¹⁹. Ofte ses tydelige spor af mekanisk slid på knoglernes overside. Der er tale om et gadenet af flere kilometers længde, hvis påvisning og udstrækning må betegnes som et kernepunkt i udforskningen af Ribe i tidlig middelalder (fig. 2).

I felt M15 blev 2-2½ m² af knoglevejen gravet op med maskine og efterfølgende soldet gennem et 4 mm sold. Det indeholdt 14,4 kg. knogler i tørret stand. Sætter man forsøgsvis gadens bredde til blot 2 m, betyder det, at der til 100 m belægning kræves mellem 1152 og 1440 kg. knogler. Knoglemængden vokser til astronomiske størrelser, når man stiller det i forhold til et flere kilometer langt gadenet. En osteologisk undersøgelse af materialet fra knoglevejen har et stort forskningsmæssigt potentiale og står højt på Samlingens ønskeliste.

Det synes umiddelbart svært at forestille sig det knoglebelagte gadenet etableret på kun en enkelt sæson, men omvendt kan det heller ikke have strakt sig over en længere årrække, da den stratigrafiske position i gadelagssekvensen i alle hidtil iagttagne tilfælde er den samme²⁰. Bag gadenettets ensartede belægning anes en styrende hånd, der på dette tidlige tidspunkt må antages at være Ribebispen eller kongen.

Det er hidtil ikke lykkedes at finde snævert daterbare genstande direkte på knoglevejen, men i det organiske lag A125 i felt M15, hvis underkant ligger 0,24 m over knoglevejen, blev der udtaget to stykker egetræ til dendrokronologisk datering. Den ene prøve var et stykke genanvendt, firsidet bygningstømmer med affasede kanter, hvor der ikke var bevaret splint. Fældningsåret viste sig at ligge efter år 1081²¹. Fra samme lag blev en større hugspån, hvor sandsynligheden for genbrug må betegnes som lille, forsøgt dateret. Den indeholdt 10 splintåringer, og fældningsåret kunne, usikkert, bestemmes til år 1106 ± 7 år²².

På baggrund af det hidtil indsamlede fundmateriale fra knoglevejen synes det mest sandsynligt, at belægningen stammer fra slutningen af 1000-årene, hvilket er tidsmæssigt sammenfaldende med det ældste sikkert daterede bebyggelsesspor på domkirkesiden, brønd A1855 dendrodateret til år 1077 fundet ved udgravningen ASR 1200 Bakelitten²³.

Fletværksmætter

I begge de dybe huller fandtes over knoglevejen et fladedækkende lag af fletværksmætter bestående af parallelle støjler med en diameter omkring 2 cm, hvorimellem var flettet spinklere vidjer²⁴. Mellem fletværksmætterne lå et sandsynligvis udlagt sandlag, der dog ikke havde kunnet forhindre, at trafikken havde kørt mætterne mere eller mindre i stykker. I felt M1 lå mætterne i kote 2,82, mens niveauet i felt M15 var 2,90 m. Også fletværksmætter er tidligere iagttaget som vejbelægning i Ribes ældste gader på både udgravningen ASR 11 Danielsens Tømmerhandel og ASR 2090 von Støckens Plads. En dendrodatering af en overliggende vejplanke, se afsnittet nedenfor, placerer fletværksmætterne i Sønderportsgade før år 1122 ± 10 år.

De ældste plankeveje

Op igennem 11- og 1200-årene aflejres der kraftige, organiske kulturlag i Sønderportsgade, og tilsvarende organiske lagserier er iagttaget i de gader på domkirkesiden, hvor bevaringsforholdene er tilstrækkeligt gode. Fælles for lagserierne i gaderne er, at der stedvis i lagene ligger rester af gadebelægninger af træ i form af langs- eller tværgående tømmer af vekslende udseende og konstruktion. Et andet fællestræk er, at der altid synes at være tale om plyndrede konstruktioner, hvor naglehuller, spor efter sammenføjninger eller hist og her en bevaret tværgående vejplanke viser, at størsteparten – skønsmæssigt mere end 90% – af belægningen må være fjernet.

Det er overvejende sandsynligt, at denne plyndring er sket i forbindelse med en umiddelbart efterfølgende renovering og nylægning af gadebelægningen i et højere niveau. De plyndrede gadebelægninger antyder samtidig, at tømmeret har været tilgængeligt for plyndring og altså næppe har været dækket af større jordmængder.

Fig. 7. Et lille parti af de fladedækkende fletværksmætter, som de fremtrådte i felt M15. Der ses tre støjler, hvorimellem er flettet spinklere vidjer. Mætterne udgjorde gadebelægningen i Sønderportsgade i en periode i begyndelsen af 1100-årene. Foto: Den antikvariske Samling.

Eine kleine Partie von den flechendeckenden Flechtwerksmatten, so wie sie im Feld M15 zum Vorschein kamen. Die Matten machten die Strassenbelægung in Sønderportsgade am Anfang des 12. Jahrhunderts aus.

Hvis man skal søge at beskrive kulturlagstilvæksten ud fra de arkæologiske iagttagelser, må man derfor antage, at gadernes belægninger har været holdt vedlige, indtil det omgivende terræn i kraft af kulturlagstilvækst på grundstykkerne kom til at ligge så meget højere end gaden, at der opstod problemer med nok primært vand. Herefter har man optaget den bestående gadebelægning, fyldt op indtil et passende niveau med organiske kulturlag og i dette højere niveau lagt en ny belægning, indeholdende også det egnede tømmer fra den ældre vej.

Langt størstedelen af lagserien under gaderne må ud fra denne forståelsesramme antages ikke at være dannet på stedet, men tilført og/eller omlejret i forbindelse med en hævnning af gadeniveauet, og størstedelen af det i fladen liggende tømmer må antages at være genanvendt mindst én gang. Disse forhold har selvsagt betydning, når man forsøger at datere belægningerne ud fra genstandsfund i lagene og dendrokronologiske bestemmelser af vejtømmerets fældningsår²⁵.

De arkæologiske forbehold giver en række dateringsmæssige problemer, men ændrer ikke på, at der i begge de dybe huller i Sønderportsgade kunne iagttages, at der lidt over fletværksmætterne

fandtes rester af gadebelægninger af træ. I felt M1 blev fra kote 3,2 m optaget en tværgående egeplanke på 183x35x6 cm, som muligvis oprindeligt havde været længere. Planken må ud fra sin placering i stammen antages at være savskåret, og fældningsåret kunne bestemmes til tidsrummet 1122 ± 10 år²⁶. Planken opfattes som det ældste vidnesbyrd om en regulær plankevej i Sønderportsgade²⁷. Det kan fremføres, at én planke er et spinkelt grundlag at bygge en gadebelægning på, men til understøtning kan nævnes, at der i Stenbogade i 2005 blev registreret tilsvarende plankevejsrester lige over fletværksmåtter. Disse vejresters dendrokronologiske dateringer er sammenfaldende med Sønderportsgades og suppleres desuden af mønt- og genstandsfund fra kong Niels' regeringstid (1104-1134)²⁸.

I både felt M1 og M15 fandtes i lagene fra samme niveau og opefter i lagserien en hel del slidt og ofte ret nedbrudt træ af både eg og andre træsorter. Træstykkerne lå enten på langs eller tværs af gaden og opfattes som andre rester af gadebelægninger, der har hvilet direkte på de organiske kulturlag. Der fandtes bl.a. en langsgående rem udsty-

Fig. 8. I felt M1 blev fra laget A11 optaget disse to oprindelig sammenhængende stykker egetømmer, der har ligget som langsgående rem under en plankevej. I de ovalslidte naglehuller har siddet pløkker, der fastholdt remmene til deres bløde underlag. Selve gadebelægningen af tværgående planker var fjernet, men et par naglehuller viser, hvor de har siddet. Foto: Den antikvariske Samling.

Im Feld M1 wurden aus der Schicht A11 diese zwei ursprünglich zusammengehörigen Eichenplanken aufgenommen, die als langliegende Tragriemen für die Plankenstrasse gedient haben. In den ovalen Nagellöchern sind Pflücke gesessen, die die Tragriemen zu ihrer weichen Unterlage festhielten. Die Planken als solche sind entfernt worden, aber die Nagellöcher zeigen, wo sie gesessen haben.

ret med en række meget slidte naglehuller, der kunne tyde på, at remmene har været naglet fast i kulturlagene med lange egepløkke²⁹. Det nærmere udseende af gadebelægningerne, og om plankedækket har ligget i hele gaderummet kan dog ikke afklares på baggrund af felt M1 og M15, men vil kræve en større fladeundersøgelse.

De stolpebårne plankeveje

I løbet af 1100-årene vokser de organiske kulturlag under Sønderportsgade til over 1 m i tykkelsen³⁰. De i dag bløde lag – og dengang endnu blødere – må være blevet stadig mere uegnede som underlag for vejkonstruktionerne, og det kan være en af årsagerne til, at man i anden halvdel af 1100-årene begynder at fundere plankevejene på nedgravede eller nedrammede egestolper. Af disse stolper er der registreret 97 i udgravningen, der i langt de fleste tilfælde kunne efterlades in situ. Af de stolper, der blev gravet op af maskinen, er 12 blevet dendrokronologisk dateret (fig. 9).

De registrerede stolper er kun dem, som blev afdækket af gravemaskinen, og de udgør kun en lille del af den samlede mængde stolper i kulturlagene under Sønderportsgade. Et forsigtigt skøn over mængden af stolper i det 280 m lange gadeforløb lyder på 1-2000 nedgravede eller nedrammede stolper tilkommet i perioden ca. år 1150 – ca. 1253³¹.

I stratigrafisk og dateringsmæssig forstand udgør stolperne et særligt problem, der kan siges at være en spejlvending af forbeholdene ved det i fladen liggende træ. Der er på plussiden ikke noget, der tyder på, at vejstolperne er blevet genanvendt, da de må have været vanskelige at få op igen, men til gengæld var det sjældent muligt at koble stolperne til et arkæologisk lag, da lagenes gradvise sammensynkning og borttrådning af stolpernes øvre ender har forrykket eller fjernet de stratigrafiske forbindelser.

Den ældste daterede vejstolpe blev fældet i år 1165 og var en 72 cm lang stolpe, i hvis top der var udskåret en kraftig gaffel med plads til en 10 cm bred langsgående rem, der i så fald har båret selve gadebelægningen bestående af tværgående planker. Hvis ikke der er tale om et stykke genanvendt bygningstømmer, hvor sådanne stolper med en gaffel i toppen er velkendte, kan der være tale

Fundnr.	Datering	Flad bund	Tilspidset	Med bark	Afbarket	Diameter i cm	Træets alder i år
A89x37	1165	x				26	106
A26x1	1182	x				22	51
A70x28	1186		x	x		22	163
A156x139	1186		x	x		19	61
A233x220	1194	x				20	95
A65x22	1229	x			x	20	78
A77x27	1231	x		x		20	116
A87x137	1232	x			x	22	70
A155x136	1232	x		x		21	116
A69x32	1252		x	x		22	59
A114x135	1253		x	x		20	58

Fig. 9. De daterede vejstolper opstillet i kronologisk rækkefølge. Desuden blev en her udeladt stolpe dateret til efter år 1107, men der må være tale om et stykke genanvendt træ.

Die datierten Strassenpfosten in chronologischer Reihenfolge. Ausserdem wurde ein Pfosten gefunden, die nach 1107 datiert wurde und wiederverwendet sein muss.

om den første stolpebårne plankevej, men det kan heller ikke udelukkes, at der længere nede gemmer sig ældre stolpeforløb. Stolpen havde – som størstedelen af de opgravede stolper – flad bund og var gravet ned. I de ensartede organiske fyldmasser var det ikke muligt at udskille nedgravningerne i fladen, men i felt M15 nåede en af vejstolperne ned til det gullige undergrundssand, hvor stolpehulsnedgravningen med sit organiske fyld tegnede sig tydeligt uden om stolpen. Stolperne med tilspidset ende kan være rammet ned³².

Betragter man de indmålte stolpers placering i gaden, som man må erindre kun udgør en lille procentdel af det samlede antal stolper, fremgår det med nogenlunde tydelighed, at de har tendens til at samle sig i to rækker løbende parallelt med gaden (fig. 10). Midt herimellem ligger kloaktracéet, hvor der kun var meget begrænsede muligheder for at gøre iagttagelser, men også her stod mange stolper, og man må regne med, at der sandsynligvis også står to rækker stolper i gadens midte. Hvis det er korrekt, må de stolpebårne gadebelægninger antages at have haft to spor³³. Afstanden mellem de to yderste rækker stolper var 2,6-3 m, og da hvert spor har rakt ud over stolperne, må hver vejbane have været ca. 1,5 m bred. Dermed har to vogne kunnet passere hinanden.

Der blev registreret eksempler på de stolpebårne vejnes nærmere konstruktion i nogle enkelte tilfæl-

de, hvor også stolpernes top var bevaret. Udover stolpen fra 1165 med gaffel i toppen, sås der en række tilfælde, hvor stolpens top var flad og uden nogen form for sammenføjninger bar langsgående tømmer, hvorpå var naglet tværgående planker. Flad top uden sammenføjning med det langsgående tømmer kendes også fra Gråbrødregade og Badstuegade, og man må formode, at naglerne mellem de tværgående planker og de langsgående remme derunder har været tilstrækkeligt til at holde sammen på konstruktionen³⁴. Vejkonstruktionen må have hvilet på overfladen og er sandsynligvis anlagt i slutningen af 1100-årene³⁵.

Der fandtes kun enkelte rester af selve gadebelægningen, der oftest var fjernet helt, men de registrerede rester tyder også på, at gaden har været tosporet og hver kørebane belagt med omkring 1½ m lange, tværgående planker, der var naglet fast i to underliggende remme, der igen hvilede på nedgravede stolper (fig. 11, 12).

Skønsmæssigt over 95% af vejstolperne var af eg, hvoraf en stor del havde bark, mens andre var afbarket med økse og på den måde havde fået et let facetteret tværsnit. Diameteren svingede fra 15 til op mod 30 cm. I de få tilfælde, hvor det var muligt at iagttage, så det ud til, at stolperne var ført helt ned til det faste undergrundssand. De fleste af stolperne må bl.a. ud fra tilstedeværelsen af bark antages at være fældet til formålet, men for 15 af de 97

Fig. 10. Oversigtsplan med samtlige 97 indmålte vejstolper. Stolperne er ikke udtryk for et samlet anlæg, men et tilfældigt udsnit af måske 5-10 % af det samlede antal vejstolper tilkommet i perioden ca. 1150-1253. Tegning: Morten Søvsø.

Übersichtskarte über sämtliche 97 eingemessene Strassenpfosten. Die Pfosten sollen nicht als eine zusammenhörige Anlage verstanden werden, sondern als eine zufällige Auswahl, die 5-10 % der Gesamtzahl der Strassenpfosten ausmacht, die etwa 1150-1253 verwendet wurden.

stolpers vedkommende var der tale om enten fir-sidet tilhuggede stolper eller stolper med tydelige spor af anden anvendelse. Disse vejstolper må antages at være genanvendt bygningstømmer. Der sås flere kraftige hjørnestolper fra bul- eller stavbyggede træhuse, der kan stamme tilbage fra første halvdel af 1100-årene. I alt fem stykker genanvendt bygningstømmer blev taget op og bliver konserveret.

Dendrodateringerne af vejstolperne synes at samle sig i en række grupper, der kan afspejle samlede renoveringer af gadeforløbet. Stolpen fra år 1165 er allerede nævnt, og den næste samling af dateringer udgøres af de to stolper fra år 1186, hvortil muligvis skal lægges en stolpe fra år 1182³⁶.

Den næste dateringsklump udgøres af fire stolper fældet hhv. år 1229, 1231, 1232 og 1232, der alle havde flad bund. Der kan være tale om en samlet renovering i år 1232. De yngste dateringer er to stolper fra år 1252 og 1253, der tyder på en renovering kort efter midten af 1200-årene.

Fig. 11. Gravemaskinen har været i kontakt med stolpen til højre, men alligevel fornemmes stadig den oprindelige flade top, der bærer de nu meget nedbrudte rester af langsgående remme, der sidder i profilen. Der var her som andre steder ingen sammenføjetninger mellem stolperne med flad top og de langsgående remme. Foto: Den antikvariske Samling.

Der Löffelbagger hat den Pfosten rechts berührt. Man ahnt aber die ursprüngliche flache Spitze, die die sehr mitgenommenen Reste der Tragriemen getragen hat. Es gibt hier keine Zusammenfügungen zwischen den Pfosten mit flacher Spitze und den Tragriemen.

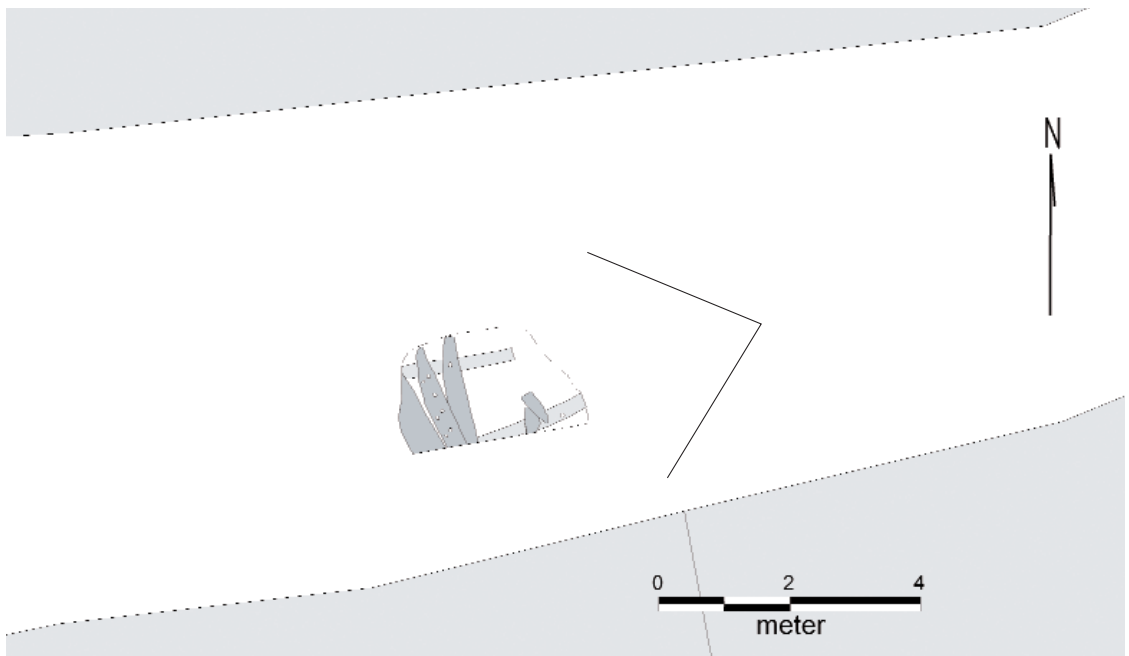

Fig. 12. Det bedste bevis for plankevejenes oprindelige udseende fremkom i felt M26 ud for Sønderportsgade nr. 23 (fig. 4), hvor en lille rest af gadens plankedække var bevaret oven på de to bærende remme. Plankerne lå i kote 4,15 m. På planen ses vejbanens placering i gaderummet, der tyder på, at Sønderportsgade også her var udstyret med to vejbaner. Vinklen viser fotografiets placering. Tegning: Morten Søvsø. Foto: Den antikvariske Samling.

Der beste Beweis für das ursprüngliche Aussehen der Plankenstrassen fand man im Feld M26 Sønderportsgade 23 gegenüber, wo ein kleiner Rest der Plankendecke auf zwei Tragriemen bewahrt war. Die Planken hatten Kote 4,15 Meter. Das Foto zeigt die Plankenreste, aus dem Osten gesehen. Auf dem Plan rechts sieht man die Strasse im Strassenraum, was darauf deutet, dass Sønderportsgade zwei Bahnen hatte.

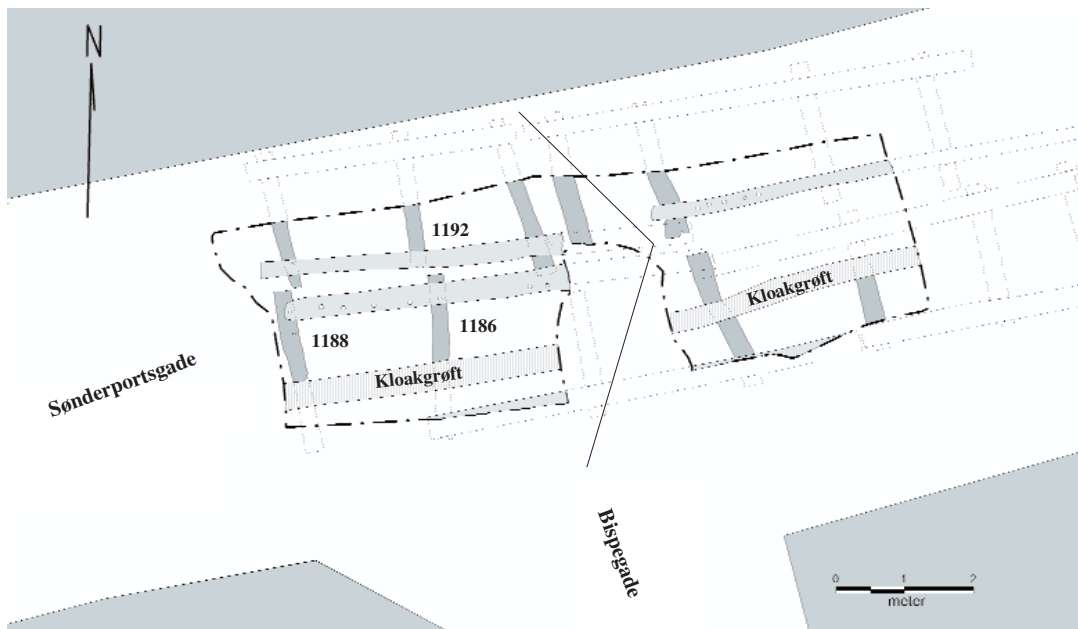

Fig. 13. Plan af de fremgravede rester af den svømmende vejkonstruktion i den østlige ende af Sønderportsgade. Opmålingsarbejdet foregik under stort tidspres og ikke alle naglehuller i de langsgående remme blev registreret. Oven på remmene har ligget en tosporet belægning af tværgående planker i kote 5,10 m. Med stipling er angivet plyndrede eller uudgravede partier, der i de fleste tilfælde kunne rekonstrueres ud fra sikre spor i udgravningsprofilerne. Desuden er angivet fældningsårene for de tre daterede tømmerstykker fra konstruktionen. Vinklen viser fotografiets placering. Remmen til højre er ikke oprindelig, men en reparation udført i en anden træsort end eg. Tegning: Morten Søvsø. Foto: Den antikvariske Samling.

Plan über die ausgegrabenen Reste der schwimmenden Strassenkonstruktion am Ende von Sønderportsgade. Die Aufmessungsarbeit geschah in grösster Eile, und nicht alle Nagellöcher in den Tragriemen wurden registriert. Auf den Tragriemen gab es eine zweispurige Belegung von querliegenden Planken in Kote 5,10 Meter. Mit den schwarzgestrichelten Linien sind geplünderte oder nicht ausgegrabene Partien angegeben, die meistens auf Grundlage von sicheren Spuren in den Ausgrabungsprofilen rekonstruiert werden konnten. Ausserdem sind die Fällungsjahre der drei datierten Holzstücke angegeben. Das Foto zeigt den westlichen Teil der Konstruktion, aus dem Osten gesehen. Der Tragriemen rechts ist nicht original, sondern eine Reparatur, die mit einer anderen Holzart als Eiche ausgeführt ist.

Ved et samlet blik på dateringerne ses, at de falder med 21, 46 og 21 års mellemrum i tidsrummet år 1165-1253. Hvis fraværet af dateret tømmer i tidsrummet år 1186-1232 afspejler et reelt forhold og ikke kun prøvetagningens tilfældige karakter, synes gadebelægningerne at have haft funktionstider mellem 21 og 46 år indenfor hvilke, der må være foretaget jævnlige reparationer.

Den svømmende vejkonstruktion

Det nuværende overfladeniveau i Sønderportsgade stiger svagt fra krydset Skolegade/Puggårdsgade, hvor det ligger i ca. kote 5,3 m, mod øst hen mod von Støckens Plads, hvor gadebelægningen ligger i ca. kote 7 m. Da det oprindelige terræns overflade i samme område blot stiger fra kote 2,30 i felt M15 til kote 2,65 m under von Støckens Plads, må den samlede kulturlagstykkelse stige i takt med, at man bevæger sig mod øst. Da størstedelen af denne kulturlagstilvækst finder sted i 11- og 1200-årene må det allerede dengang være blevet stadig sværere at nå fast bund med de nedgravede stolper, og de tykke, bløde kulturlag kunne være forklaringen på, at man i den østre ende af Sønderportsgade i en periode går bort fra at fundere plankevejene på stolper og i stedet udlægger en kraftig, tosporet, svømmende konstruktion (fig. 13).

Frem for at hvile på lodrette stolper blev de langsgående remme her båret af tværliggende, vandrette egestammer på 2-2,4 meters længde liggende med ca. 2 meters afstand. På stammernes overside var udhugget anlæg for remmene, der her havde form af nogle vældige egeplanker, hvor den største påviste sad i den sydlige udgravningsprofil og var 8 m lang, 30-40 cm bred og 6-12 cm tyk. Plankernes tværsnit var rektangulært, og de må være savet ud af velvoksne egetræer. Remmene var naglet fast i de underliggende stammer. Ensartetheden i sammenføjningerne mellem de forskellige stykker viste, at der var tale om en samtidig konstruktion udlagt på én gang.

I de langsgående remme eller planker sås en lang række naglehuller, der var spor efter den plyndrede, egentlige vejbelægning, bestående af tværliggende planker. I udgravningens profilvæg sås enkelte rester af disse planker. Bredden af vejkonstruktionens sydlige spor kunne fastslås med sikkerhed, da begge remme blev registreret i

flade hhv. profil. Bredden af det sydlige spor har været 2,2-2,4 m og antager man, at det samme har været gældende for det nordlige, har hele den tosporede vej været 4,4-4,8 m bred. På det udgravede stræk har den ligget forskudt en lille smule mod nord i forhold til den nuværende gade.

Tre af de tværgående egestammer, der alle opfattes som primære i vejkonstruktionen, blev dendrodateret. Fældningsårene var 1186, 1188 og 1192, hvilket antyder et anlæggelsestidspunkt i år 1192 eller kort derefter³⁷.

Det fremgik af udgravningsprofilerne, at den svømmende vej havde haft både forgængere og efterfølgere, der var konstrueret på samme måde. En tværgående stamme fra den umiddelbare forgænger blev dendrodateret til år 1184, mens der ikke var mulighed for at udtage dateringsegne prøver fra efterfølgerne³⁸. Ned oven i den svømmende vejkonstruktion fandtes et par mindre, lodrette vejstolper fra en efterfølger, hvor den ene kunne dateres til år 1253³⁹. Denne datering er samtidig den yngste dendrodatering overhovedet fra udgravningen.

De øverste og dermed yngste trævejskonstruktioner i udgravningen var meget plyndrede og dårligere bevaret end deres forgængere, men de samlede iagttagelser tyder på, at de var konstrueret på samme måde som de stolpebårne veje. I lagene omkring de yngste træveje er fundet mønter, hvor de yngste foreløbig er bestemt som slået under Kong Erik Klipping, der regerede fra år 1259-86. På baggrund af det samlede fundbillede og de i alt 24 foretagne dendrodateringer synes de træbelagte gader at være i funktion til ind i anden halvdel af 1200-årene⁴⁰.

De stenbrolagte gaders sandlag

Igennem hele Sønderportsgade var de mørke organiske lag med rester af trævejskonstruktioner overlejret af sandlag vekslende i renhed og farve fra mørkgråt til helt lyst. De enkelte sandlag svingede i tykkelse fra 5 til 60 cm, men lå gennemgående mellem 20 og 30 cm. Ganske få steder var der i lagenes top bevaret en lille rest brolægning bestående af piksten (fig. 14). Resterne viser, at der i sandlagenes top har ligget stenbrolægninger, der er blevet taget op og genanvendt i forbindelse med vejens nylægning i et højere niveau⁴¹. Efter

Fig. 14. Igennem hele Sønderportsgade fandtes over de organiske lag med plankevejsrester en 1-1,5 m tyk serie af sandlag, der stort set ikke indeholdt fund. Kun enkelte steder i sandlagene var der bevaret små rester af de brolægninger, som sandet dannede underlag for. I Sønderportsgade lægges der første gang stenbro engang i anden halvdel af 1200-årene. Foto: Den antikvariske Samling.

Durch ganz Sønderportsgade gab es über die organischen Schichten mit Resten von der Plankenstrasse eine 1-1,5 Meter dicke Serie von Sandschichten, die im grossen und ganzen keine Funde beinhielten. Nur wenige Stellen waren Reste von Pflaster bewahrt, wo das Sand als Unterlage diente. In Sønderportsgade wird zum ersten Mal Pflaster in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts gelegt.

fjernelse af stenlaget har man udlagt et nyt sandlag oven på de gamle og rettet af og komprimeret, før man igen lagde stenene. Således er selve stenlaget fulgt med byens vækst i højden. Belægningsstenene har været en mangelvare, da sten ikke optræder naturligt i undergrunden omkring Ribe. Knapheden på sten kan indirekte aflæses i fundet af to knusesten fra oldtiden, der i middelalderen må være samlet ind på en gammel boplads for at finde ny anvendelse i Sønderportsgades stenbro⁴².

Sandlagene under Sønderportsgade svingede i samlet tykkelse fra omkring 1 til over 1,5 m, og de var, på trods af grundig eftersøgning kombineret med soldning, stort set fundtomme. Fraværet af daterende genstande giver ingen mulighed for at sige, hvor længe de enkelte brolægninger har været benyttet⁴³.

Anlæggelsestidspunktet for den ældste stenbro-lagte gade kan ikke fastlægges præcist, men må ligge i tidsrummet mellem slutdateringen af anlæg og genstande fra de organiske lag holdt op imod det spinkle fundmateriale fra de ældste sandlag. Tidspunktet er anslået til anden halvdel af 1200-årene. Fra sandlaget under den ældste stenbrolægning blev der soldet betydelige jordmængder. Af daterende materiale fremkom skår fra glaserede kander, men ikke skår fra fuldsintret stentøj eller andre yngre keramikformer.

I gadeforløbet Ryk Ind blev der mulighed for at registrere lagfølgen i en grøft, der førte fra gadenummet og ind på en bebygget matrikel⁴⁴. Her kunne iagttages en knivskarp, lodret grænse mellem gadens vejsand og husresterne inde på matriklen. Det lodrette fyldskifte var præcist sammenfal-

Fig. 15. Det er længe siden, at murværket under kannikerresidensen Snagdal var lige. De omgivende organiske lags gradvise nedbrydning har resulteret i sætninger i det underliggende sand- og brokkefundament, så murværket i dag bugter sig som en slange. Foto: Den antikvariske Samling.

Es ist lange her, dass das Mauerwerk der Kannikerresidenz Snagdal gerade war. Die andauernde Auflösung der organischen Schichten hat darin resultiert, dass Setzungen in dem Sand- und Brockenfundament stattgefunden haben. Deshalb biegt sich das Mauerwerk wie eine Schlange.

dende med den nuværende facadelinie, der altså også på dette sted kan føres et stykke ned i middelalderen uden forskydninger.

Murværk under Det gamle Rådhus

I forbindelse med afgravningen af de øverste ca. 40 cm fyld under asfaltbelægningen fremkom partier af murværket under sydgavlen af Det gamle Rådhus på von Støckens Plads 1. Der er tale om munkestensmurværk i munkeskifte. Det er ældre end den kvaderstenssokkel, som nu pryder huset. Formodentlig er der tale om murværk fra det hus med kælder, som er omtalt 1496⁴⁵.

Kannikerresidensen Snagdal

Under det tidligere ”Klubbens Hotel”, Sønderportsgade 8A, blev der to steder frilagt partier af et omkring 18 m langt stykke middelalderligt murværk. Fundet var ikke overraskende, da en bevaret

kælder under ”Klubbens Hotel” er middelalderlig og har indgået i samme bygning som det blotlagte murværk i Sønderportsgade. Middelalderhuset er omtalt i adskillige kilder og må have været hovedhus i kannikerresidensen Snagdal⁴⁶.

Mod vest var murværket afbrudt ved facadens knæk på det overliggende hus og mod øst blev afslutningen ikke fremgravet, men muren må have strakt sig frem til Skolegade. Murværket blev ikke afdækket i sin helhed, men det vestlige parti var lagt i mere eller mindre regelmæssigt munkeskifte af sten med størrelsen 27x12x8 cm, mens det østlige parti også lå i munkeskifte men var opført af større sten med målene 29x14x9 cm. Derfor kan murværket have indeholdt flere faser, eller der kan være tale om en reparation. Muligvis kan spørgsmålet afklares ved at undersøge den stående kælder.

Fundmaterialet

Fra udgravningen stammer mere end 8000 fund. Det vil i denne sammenhæng føre for vidt at fremlægge en samlet bearbejdning, men en række foreløbige resultater og fund af særlig interesse vil blive præsenteret. Langt størstedelen af fundmaterialet er som sædvanlig keramikskår, og den for en gadegravning meget store fundmængde skyldes primært, at der er blevet vandsoldet omkring 20 m³ opgravet kulturjord, hvorfra over halvdelen af fundene stammer (fig. 16)⁴⁷. Soldningen er langtfra kun skattejagt, men også et arkæologisk redskab, der giver et mere reelt billede af lagenes indhold end den traditionelle håndopsamling af fund.

Fundkomplekset fra Sønderportsgade er domineret af fem fundgrupper. Det er dyrekogler, keramikskår, fyrretræsstave fra små drikkebægre – såkaldte stavbægre – skår fra drejede træskåle og udtjente læderrester primært fra sko. Den sidste fundgruppe kan være tabt på gaden sammen med de hestesko, som også fandtes, mens sammensætningen af de øvrige fund tydeligt viser, at kulturlagene må være husholdningsaffald, der kan være opblandet med en uvis mængde staldaffald og evt. jord. Affald fra håndværk er stort set fraværende.

Keramikken fra 1200-årene

I praksis blev jorden til soldning taget fra steder, hvor der blev gravet i intakte kulturlag. Dette skete

Fig. 16. En række af museets dygtige amatørarkæologer har lagt et stort arbejde i at solde den genstridige sorte kulturjord fra Sønderportsgade. Arbejdet har frembragt et stort og varieret fundmateriale fra 11- og 1200-årene, hvis indbyrdes forskelle og ligheder tegner et interessant billede af genstands-inventarets udvikling i samme periode. Foto: Den antikvariske Samling.

Eine Reihe von Amateurarchäologen hat sich grosse Mühe damit gegeben, die widerspenstige schwarze Erde in Sønderportsgade zu sieben. Diese Arbeit hat ein grosses und variiertes Fundmaterial hervorgebracht, dessen Unterschiede und Ähnlichkeiten eine interessante Entwicklung des Fundmaterials im 12. und 13. Jahrhundert zeichnen.

primært ved nedlæggelsen af en regnvandsledning på sydsiden af kloakledningen, der krævede et 0,6 m bredt, nygravet tracé, hvis bund kom til at ligge ca. 1,3 m under nuværende overflade. Bunden af denne grøft nåede ofte ned i toppen af den organiske og fundrige lagserie. Efter fjernelse af løstliggende eller omgravet jord skrabte maskinen ublandede kulturlag op, der blev læsset af i "big bags" – store syede nylonsække på 1x1x1 m. Efter notering af den opgravede jords placering og niveau var det efterfølgende muligt at relatere fundene fra sækken til lagfølgen i profilen. At denne fremgangsmåde, der minder om "mekaniske lag" fra byudgravningernes ungdom, er forsvarlig, skyldes, at lagfølgen i gaderne udelukkende består

af nogenlunde vandrette lag uden nedgravninger, grøfter eller andre anlæg, der ville føre til sammenblanding af lagene⁴⁸.

Det er således fra de øverste 30 cm af de organiske lag, at størstedelen af den soldede jord stammer. Nogle af disse lag var som følge af bevaringsforholdene mere sammenbrændte end andre, og det vil næppe være forsvarligt at forsøge at datere dem nærmere end til tidsrummet ca. 1225-ca. 1275. Dateringsrammen understøttes af i alt fem mønter fundet i soldejorden, der foreløbig er bestemt som slået under kongerne Valdemar Sejr (1202-41), Christoffer I (1252-59), og Erik Klipping (1259-86).

Fra de øverste organiske lag er i alt blevet soldet 16 sække jord. Eftersom ikke alle sække var helt fyldte, og kulturjorden fylder langt mere i opgravet stand end in situ, kan dette tal ikke umiddelbart omsættes til en rumlig in situ størrelse, men et skøn kunne være, at den soldede jord fra de øverste organiske lag svarer til omkring 8 m³ in situ kulturlag⁴⁹.

Fra de 16 sække stammer i alt 3492 skår (fig. 17).⁵⁰ Der er tale om en skårsamling, der ikke nødvendigvis har andet til fælles, end at de stammer fra Ribe by og er havnet i jorden i anden og tredje fjerdedel af 1200-årene⁵¹. Derfor bør fordelingen næppe ses som andet end et gennemsnit for perioden, der i kraft af det store antal skår muligvis giver et godt indtryk af de enkelte typers relative hyppighed.

Det fremgår, at den hjemlige, gråbrændte keramik, A1 og A2, udgør 79,3% af skårene, og at størsteparten af den gråbrændte keramik tilhører den hårdere brændte variant A2. Der er tale om simple kuglepotter med udfaldende rand helt uden tæer, hanke eller ører. Kun en håndfuld af skårene synes at stamme fra gråbrændte kander.

Blandt de resterende skår er hovedparten – måske alle – importerede fra det nordvesteuropæiske område⁵². 1100-årenes ledetyper indenfor importkeramikken, Pingsdorf, Paffrath og Andenne, er i praksis forsvundet fra lagene, og i stedet udgøres sortimentet af fem godstyper: Glaseret rødgoods, B1; glaseret rødgoods med pibeler, B2; glaserede pibelersskår med gul og rød glasur, "rød Rouen"; pibelersskår med grøn glasur, "grøn Rouen" samt skår af næstenstentøj. B1 og B2 udgør tilsammen

Keramik fra ca. 1225 - 1275	antal	%
Blød gråvare A1	1012	29,0
Hårdere gråvare A2	1757	50,3
Pingsdorf D1	28	0,8
Paffrath D2	21	0,6
Andenne C2	5	0,1
Næstenstentøj D2	122	3,5
Glas. rødgoods B1	139	4,0
Glas. rødgoods m. pibeler B2	218	6,2
Rød Rouen C2	119	3,4
Grøn Rouen C2	58	1,7
Øvrig import	13	0,4
I alt	3492	100

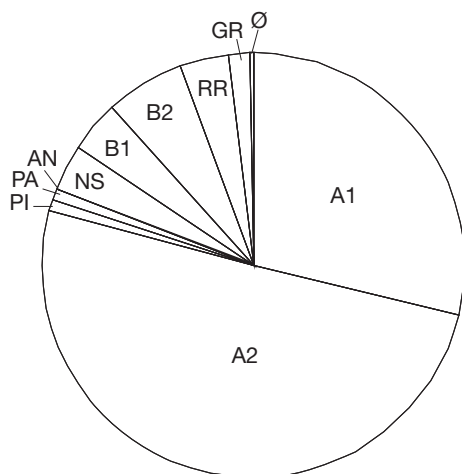

Fig. 17. Den absolutte og relative fordeling af de i alt 3492 skår fra de øverste organiske lag under Sønderportsgade. Tegning: Morten Søvsø.

Die absolute und relative Verteilung der insgesamt 3492 Scherben aus den obersten Schichten unter Sønderportsgade.

10,2% af skårmaterialet, og langt den overvejende del stammer fra kander, hvoraf mange er fremstillet i Flandern og udstyret med den for området typiske pibelerbegitning og grønne glasur kombineret med forskellige former for stempelornamentik⁵³. Ud over kanderne ses enkelte skår fra stegepander (B1-gods) med en diameter på over 30 cm. De er udstyret med et dølgeformet skaft til montering af et træhåndtag. Stegepandernes gods og randformer er ensartede, hvilket måske tyder på et fælles produktionssted.

De oftest meget tyndvæggede nordfranske pibelperskander, udgør tilsammen 5% af skårene. Typen med rød og gul glasur optræder hyppigere end den grønglaserede, og herudover er fundet enkelte skår af glaserede miniaturelker ("salvekrukker") i pibelpersgods, der ikke nødvendigvis er fremstillet i det nordfranske område⁵⁴.

Den sidste betydende gruppe udgøres af næstenstentøjet, der adskiller sig fra det egentlige stentøj ved en ret grov magring, der træder frem i godsets overflade og giver det en sandpapirsagtig overflade. Det udgør 3,5% af skårmaterialet og stammer både fra mindre (drikke)kander og mere end 50 cm høje amforer, der måske er kommet til byen som vinbeholdere.

Keramikken fra 1100-årene

Felt M15 (fig. 4, 5) blev gravet efter de første den-

drokronologiske prøver fra felt M1 var blevet bestemt. Disse tydede på betydelig aktivitet allerede fra o. år 1100, og derfor valgte i forbindelse med gravningen af felt M15 at tage jord fra til soldning i forbindelse med gravningen af hullet. Ned igennem en lagserie, der siden hen kunne dateres fra o. år 1100 til anden halvdel af 1200-årene blev i alt syv sække jord taget fra og efterfølgende soldet.

De tre nederste sække fra hhv. knoglevejen (x68), laget A124 (x67) og fletværksvejen (x69) (fig. 5) må antages at være ældre end plankevejen fra 1122 ± 10 år. De indeholdt tilsammen 217 skår (fig. 18). Den hjemlige blødbændte keramik, A1, er klart dominerende, men det er samtidig værd at bemærke, at 20,3% af skårene er importerede og falder indenfor de tre velkendte grupper, Pingsdorf, Paffrath og Andenne. Andenne-skårene forekommer sjældnere end de to andre grupper, hvilket synes at være et generelt billede⁵⁵. Desuden bemærkes, at der optræder et enkelt skår af glaseret rødgoods, B1, men muligheden for yngre forurening kan ikke udelukkes. Skåret placeret under øvrig import er et skaft fra en gråbrændt olielampe af frisisk type, der antages også at være importeret⁵⁶.

Omkring midten af 1100-årene er keramiksammensætningen nogenlunde den samme. Fra kote 3,00-3,10 m (x70) og 3,15-3,20 m (x71) opgrave-

Keramik fra det tidlige 12. årh. (x68, x67 og x69)	Antal	%
Blød gråvare A1	169	77,9
Hårdere gråvare A2	4	1,8
Pingsdorf D1	20	9,2
Paffrath D2	20	9,2
Andenne C2	2	0,9
Næstenstentøj D2		
Glas. rødgods B1	1	0,5
Glas. rødgods m. pibeler B2		
Rød Rouen C2		
Grøn Rouen C2		
Øvrig import	1	0,5
I alt	217	100

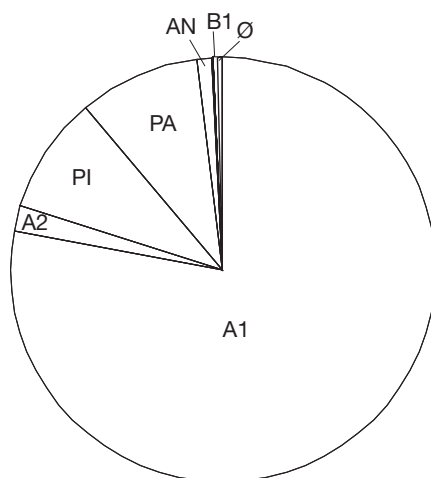

Fig. 18. Den absolutte og relative fordeling af de i alt 217 skår fra begyndelsen af 1100-årene opgravet fra felt M15. Tegning: Morten Søvsø.

Die absolute und relative Verteilung der insgesamt 217 Scherben aus dem Anfang des 12. Jahrhunderts, im Feld M15 ausgegraben.

Keramik fra midten af 12. årh. (x70 og x71)	Antal	%
Blød gråvare A1	160	65,8
Hårdere gråvare A2	4	1,6
Pingsdorf D1	15	6,2
Paffrath D2	49	20,2
Andenne C2	8	3,3
Næstenstentøj D2		
Glas. rødgods B1	3	1,2
Glas. rødgods B2	1	0,4
Rød Rouen C2		
Grøn Rouen C2		
Øvrig import	3	1,2
I alt	243	99,9

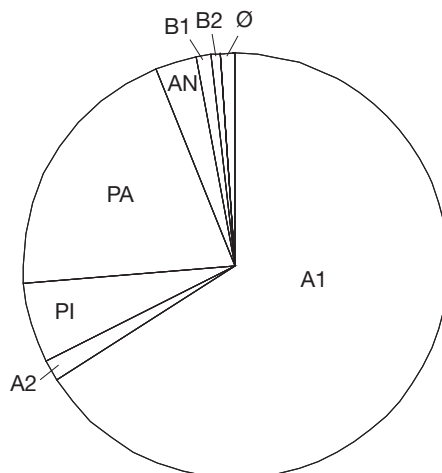

Fig. 19. Den absolutte og relative fordeling af de i alt 243 skår fra midten af 1100-årene opgravet fra felt M15. Tegning: Morten Søvsø.

Die absolute und relative Verteilung der insgesamt 243 Scherben aus der Mitte des 12. Jahrhunderts, im Feld M15 ausgegraben.

des to sække jord, der tilsammen indeholdt 243 skår, hvis fordeling er vist på fig. 19. Man kan bemærke, at den importerede keramik udgør hele 32,5% af skårene, og at der er et lille indslag af glaseret rødgods både B1 og B2. De tre skår rubriceret under øvrig import er grønglaserede piblersskår, der klart adskiller sig fra de velkendte

ynge forekomster og derfor dårligt kan opfattes som yngre forurening. Fra x70 stammer desuden feltets ældste forekomst af det ligeledes importerede byggemateriale, den vulkanske tufsten.

De to øverste sække fra felt M15 blev opgravet fra hhv. kote 3,50-3,60 m (x72) og kote 3,80-3,85 m (x73) (fig. 20). Tidsmæssigt må lagene høre

Keramik fra det sene 12. årh. (x72 og x73)	Antal	%
Blød gråvare A1	69	65,7
Hårdere gråvare A2	7	6,7
Pingsdorf D1	8	7,6
Paffrath D2	8	7,6
Andenne C2		
Næstenstentøj D2		
Glas. rødgods B1	2	1,9
Glas. rødgods m. pibeler B2	1	1
Rød Rouen C2	6	5,7
Grøn Rouen C2	2	1,9
Øvrig import	2	1,9
I alt	105	100

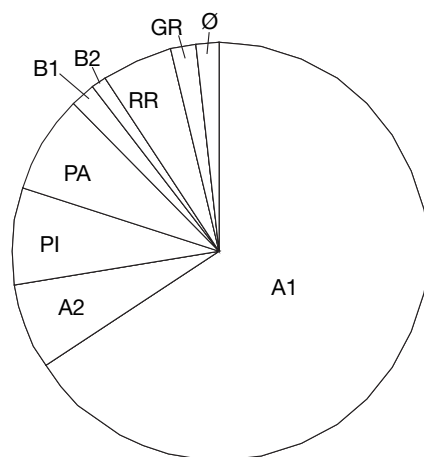

Fig. 20. Den absolutte og relative fordeling af de i alt 105 skår fra slutningen af 1100-årene opgravet fra felt M15. Tegning: Morten Svovsø.

Die absolute und relative Verteilung der insgesamt 105 Scherben aus dem Ende des 12. Jahrhunderts, im Feld M15 ausgegraben.

hjemme i slutningen af 1100-årene rækkende op omkring år 1200. I x73 optræder tegl for første gang. For de hjemlige skår gælder, at A2-keramikken er tiltaget i hyppighed. 27,6% af skårene er import og heraf udgør Pingsdorf og Paffrath stadig de største grupper, mens Andenne-skårene er helt fraværende. Ellers optræder samtlige af de velkendte importtyper, når bortses fra næstenstentøjet, men det må bero på tilfældigheder og den trods alt begrænsede skårmængde.

Skårfordelingen og dens udvikling fra o. år 1100 til op i 1200-årene er samstemmende med tidligere publicerede skårkomplekser og har siden kunnet bekræftes ved udgravninger i 2005 i Dagmarsgade og på von Støckens Plads⁵⁷. At den importerede keramik allerede i 1100-årene udgør mellem en femtedel og en trediedel af den samlede skårmængde understreger, at Ribe også i 1100-årene har været en blomstrende handelsby, der på mange måder må have været mere præget af sin kontakt til det nordvesteuropæiske område end til det øvrige danske område.

Sammenfatning og perspektivering

Udgravningerne i Sønderportsgade kunne påvise, at gadeforløbet går ubrudt tilbage til tiden før, der aflejres egentlige kulturlag i området, og gaden

synes på hele den undersøgte strækning at have det samme forløb som i dag. Det oprindelige landskab under Sønderportsgade, der i dag ligger skjult under de tykke kulturlag, var en jævn hedeslette med en overflade beliggende omkring kote 2,30-2,40 m. Dette jævne stræk kan have budt sig til som en naturlig færdselsåre frem mod et vadested over Ribe Å, og det er muligt, at rødderne til gaden opståen skal søges helt tilbage i det 8. og 9. årh. e. Kr., mens markedspladsen på nordsiden af Ribe Å var i funktion.

De ældste trafikspor under gaden viste sig at være en jordvej, hvor trafik af folk og fæ havde slidt spor i de ældste lag. Denne vej efterfølges af en regulær belægning med dyrekogler og i mindre omfang sten – en belægning, der svarer til de ældste gadebelægninger fundet under både fungerende og arkæologisk påviste, nedlagte gadeforløb i Ribe (fig. 2). De erkendte knogleveje udgør et gadenet, hvis samlede længde er mere end en kilometer, men sandsynligvis har det været langt større⁵⁸. Det kan diskuteres, om knoglevejen er resultatet af et samlet anlæg eller opstået ved, at beboerne har deponeret deres knogleaffald på gaden, men uanset hvad, må incitamentet være kommet ovenfra. Til 100 m knoglevej i to meters bredde medgår mere end et ton kogler. Knogle-

Fig. 21. Udgravningens mest eksotiske fund er dette hvidglaserede og lusterbemaede skår fra en fornem islamisk skål. De grønne striber har oprindelig skinnet metallisk, og der ses også spor af en klar blå farve. Skålen er fremstillet i det fatimidiske rige (nuv. Egypten) i 1100-årene og måske kommet den lange vej til Ribe med en pilgrim eller en korsfarer. Skåret er fundet ud for Bispegades udløb tæt op ad en vejstolpe af genanvendt bygningstømmer, og deponeringstidspunktet kan følgelig ikke placeres nærmere end indenfor de stolpebårne vejes periode, ca. 1165-1275. Håndopsamlet (ASR 1843x66). Foto: Den antikvariske Samling.

Der am meisten exotische Fund der Ausgrabung war diese weissglasierte und lusterbemalte Scherbe aus einer islamischen Schale. Die grünen Streifen sind ursprünglich metallisch gewesen, und man sieht deutliche Spuren von einer blauen Farbe. Die Schale ist im 12. Jahrhundert in Ägypten gemacht. Sie ist vielleicht den langen Weg nach Ribe mit einem Pilger oder Korsfahrer gekommen. Sie wurde dort gefunden, wo Bispegade in Sønderportsgade mündet, dicht an einem Pfosten aus wiederverwendetem Holz. Deshalb kann die Datierung nicht präziser sein als die Dauer der Plankenstrasse, d. h. 1165-1275.

vejene kan endnu ikke dateres præcist, men på baggrund af en usikker dendrodatering antages belægningen i Sønderportsgade at være noget ældre end år 1106 ± 7 år. Sandsynligvis er den lagt i 1000-årenes slutning og vidner om en håndfast styring af byens infrastruktur allerede på dette tidlige tidspunkt, hvor der stort set ikke findes skriftlige kilder til belysning af byens historie. De datidige magtforhold i Ribe by er ukendte, men byherren kan antages at have været den da siddende bisp, der oftest var rekrutteret blandt landets elite af stormænd⁵⁹.

Knoglevejene som belægningstype efterfølges af fletværksmåtter med sand imellem. På bag-

Fig. 22. Skår af formblæst hulglas udsmykket med en roset. Fremstillet i Rhin-Maas-området i 1200-årene. Der ses nære paralleller i publikationen Baumgartner & Krueger 1988, f.eks. fig 283, der er fundet i Lübeck. Der er muligvis tale om det første danske fund. Håndopsamlet (ASR 1843x127). Foto: Den antikvariske Samling.

Ein formgeblasenes Hohlglas, mit einer Rosette geschmückt. Das Glas stammt aus dem Rhein-Maas-gebiet im 13. Jahrhundert. Es gibt deutliche Parallelen in der Publikation Baumgarten & Krueger 1988, zum Beispiel Fig. 283, das in Lübeck gefunden ist. Dieses Glas ist möglicherweise das erste seiner Art in Dänemark.

grund af en usikker dendrodatering fra et underliggende lag og en sikker datering fra den overliggende ældste plankevej må de antages at være udlagte i tidsrummet år 1106 ± 7 år- 1122 ± 10 år. Fletværksmåtterne er indtil nu registreret i to andre gadeforløb end Sønderportsgade; en fra skriftlige kilder ukendt, nedlagt gade syd for gråbrødreklosteret og under det nuværende gadeforløb Stenbogade. Begge steder i en tilsvarende stratigrafisk position. Også denne belægningstype må være blevet til på baggrund af en beslutning fra centralt hold.

Fra kulturlagene på knoglevejen og op til fletværksmåtterne er soldet jord, som viste sig at indeholde over 20% importeret keramik af typerne Pingsdorf, Paffrath og Andenne (fig. 18). At allerede byens tidligste aflejringer indeholder en så stor mængde importvarer viser tydeligt, at bysamfundet fra sin begyndelse var solidt forankret i Nordsøhandelen. Det var næppe tilfældigt, at Adam af Bremen i 1070'erne beskrev Ribe som

Fig. 23. To fingerringe fra hhv. 11- og 1200-årene fremstillet i en bly/tinlegering og en lille smykkesten af glas. Ringene er støbt som et bånd og efterfølgende bukket rundt og loddet sammen. De synes at have været almindeligt udbredte i perioden. Den grønne glassmykkesten kan have siddet indfattet i en ring af tilsvarende billige materialer. Alle soldefund (ASR 1843x98,x227 og x252). Foto: Den antikvariske Samling.

Zwei Fingerringe aus beziehungsweise dem 12. und 13. Jahrhundert, in einer Zinn/Blei Legierung hergestellt. Ausserdem ein kleiner Schmuckstein aus Glas. Die Ringe sind als ein Band gegossen, und nachher gebückt und zusammengelötet. Es scheint, dass sie im 13. Jahrhundert allgemein verbreitet waren. Das grüne Schmuckstein kann in einem Ring aus entsprechend billigem Material gesessen haben.

omgivet ”af en flod, som strømmer ind fra Oceanet og hvorigennem skibene styrer ud til Frisland eller i hvert fald til England og vort Sachsen”⁶⁰.

Fletværksmåtterne efterfølges af gadebelægninger af træ, primært eg, der kun var sporadisk bevarede, da størstedelen af belægningerne og deres underliggende remme var blevet fjernet i forbindelse med de enkelte belægningers sløjfning og nylægning i et højere niveau. Den ældste påviste gadebelægning var en tværliggende 180 cm lang savskåret egeplanke, der var fældet i år 1122 ± 10 år. Da de ældste plankeveje kun er iagttaget i felt M1 og M15 (fig. 4) vides ikke, hvorledes vejen i øvrigt har været konstrueret, men muligvis har selve kørebanen kun været på 180 cm som planken. På grund af den lave bevaringsgrad er det ikke muligt at vurdere i hvilket omfang, de ældste plankeveje er samlede anlæg.

Fra felt M15 blev soldet jord med en datering til midten af 1100-årene. Hele 32,5% af keramikken var importeret, og også i denne periode er typerne Pingsdorf, Paffrath og Andenne entydigt dominerende (fig. 19). I samme niveau optræder tuf for første gang i lagene.

I anden halvdel af 1100-årene går man over til at fundere plankevejene på nedgravede eller nedrammede stolper. Årsagen kan være, at bysamfundets vækst og den medfølgende øgede trafikmængde

har nødvendiggjort en udbygning af infrastrukturen, men en del af forklaringen må også være, at de voksende organiske fyldlag under gaden udgør et stadig dårligere underlag for belægninger udlagt på overfladen. Stolpesætningen viser, at Sønderportsgade fra senest dette tidsrum var en tosporet gade, hvor hver vejbane var ca. 1,5 m bred, så to vogne kunne passere hinanden. På stolperne har hvilet langsgående remme, hvorpå den egentlige belægning bestående af tværliggende planker af primært eg var fæstnet med nagler. Den ældste daterede vejstolpe var fældet i år 1165. Denne belægningstype vedligeholdes og nylægges af flere omgange indtil anden halvdel af 1200-årene. Den yngste daterede vejstolpe var fældet i år 1253. Ved en samlet betragtning af stolpesætningen og de 12 daterede vejstolper (fig. 9, 10) synes det mest sandsynligt, at også de stolpebårne gadebelægninger er udlagt på én gang i hele gadens længde, og igennem perioden underkastes samlede renoveringer. Der er ikke tidligere beskrevet tosporede plankeveje i Ribe, men stolpesætningen registreret i udgravningen i Grønnegades nordlige del kunne tyde på, at også denne gade havde to spor⁶¹.

I Sønderportsgades østlige del, hvor kulturlagene er meget kraftige, hviler vejen ikke på stolper, men i stedet tværliggende egestolper. Der registreredes betydelige rester af en sådan ”svømmende”

Fig. 24. Forskellige pynte- og påsyningsbeslag fra 1200-årene. Den franske lilje og den lille blomst kan have smykket et bælte ell. lign. Den meget lille glasring er en del af en ret udbredt fundtype fra 11- og 1200-årene, hvis nærmere anvendelse er uvis. Det lille cylinderformede benstykke med det støbte øje kan sammen med andre af samme type have siddet som raslepynt evt. på seletøj. Alle soldefund (ASR 1843x222, x252, x150 og x161). Foto: Den antikvariske Samling.

Verschiedene Schmuckbeschlüge aus dem 13. Jahrhundert. Die kleine "Fleur de Lis" und die kleine Blume können einen Gürtel oder Ähnliches geschmückt haben. Der sehr kleine gläserne Ring gehört zu einem weit verbreiteten Fundtyp aus dem 12. und 13. Jahrhundert. Die Verwendung ist unsicher. Das kleine zylindergeformte Beinstück mit dem gegossenen Auge kann zusammen mit anderem Rasselschmuck auf z. B. Geschirr gegessen haben.

vejkonstruktion fra o. år 1192, der havde haft både forgængere og afløser konstrueret på samme måde. Det kan være problemer med at nå fast bund, der er årsagen til den svømmende konstruktion. Rester af en lignende vejkonstruktion er udgravet på de fugtige engarealer ved Viborg Søndersø. Denne konstruktion er dendrodateret til 1018, og antyder, at der kan være tale om en almindeligt kendt måde at konstruere veje i områder med en blød undergrund⁶².

Fra felt M15 blev soldet jord fra slutningen af 1100-årene (fig. 20). Skårmængden var her beskednen, men blandt de 27,6% importerede skår udgør Pingsdorf- og Paffrath-keramikken stadig de største grupper, men nu også suppleret af de klassiske højmiddelalderlige importvarer i form af rødbrændte, glaserede kandeskår med og uden pibellersdekoration samt de rød/gul- og grønglaserede pibellerskander af godstypen Rouen fra det nordfranske område. Tegll findes nu også i lagene.

I de øverste organiske lag var træ og organiske oldsager ret nedbrudte, og de yngste trævejes udseende er derfor dårligt kendt. De udgravede rester af dem tyder på, at de var konstrueret på samme måde som forgængerne.

Fra de øverste organiske lag blev der soldet betydelige jordmængder, der kan dateres til tidsrummet ca. år 1225-1275. Blandt de 3492 skår fundet i

den soldede jord ses en række tydelige forskydninger i forhold til keramikken fra 1100-årene. 20,7% af skårene må betragtes som importvarer, men til forskel fra tidligere tegner godstyperne Pingsdorf, Paffrath og Andenne sig nu kun for 1,5% af skårene. I stedet udgøres importpaletten af næstensten-tøj, glaserede kander med og uden pibellersdekoration, samt de rød/gul- og grønglaserede kander fra det nordfranske område (fig. 17).

De organiske lag med rester af træbelægninger var hele gaden igennem overlejret af en række ret ensartede sandlag med en samlet tykkelse på 1-1,5 m (fig. 14). Stedvis fandtes i toppen af et sandlag en lille rest brolægning, der viste, at sandet har fungeret som underlag for en stenbro. Når gaden blev omlagt, blev stenene taget op, nye sandlag udlagt, og stenene lagt igen. Anlæggelsestidspunktet for den ældste stenbro i Sønderportsgade er foreslået til anden halvdel af 1200-årene, og belægningstypen fortsætter ubrudt til op i det 20. årh. Serien af sandlag indeholdt meget få fund, men på baggrund af det spinkle materiale synes de registrerede sandlag at dække en ca. 300-årig periode til op omkring år 1600.

At stenbro afløser plankeveje er et generelt fænomen i Ribes gader, og også ved andre udgravninger er anlæggelsestidspunktet for de ældste brolægninger placeret o. år 1300. De skriftlige kilder

Fig. 25. Et drejet miniaturekar af kun 2 cms højde kan have været en salvekrukke eller måske del af et »dukkestel«? (ASR 1843x227). Terning af ben fra 1200-årene (ASR 1843x162). Soldefund. Foto: Den antikvariske Samling.

Ein kleines Gefäß von nur 2 Zentimeter Höhe kann als Salbendose gedient haben oder zu einem Puppenhaus gehören? Würfel 13. Jahrhundert. Siebenfunde.

omtaler ikke årsagerne til, at man går over til stenbrolagte veje, men i Ribe raser bybrande i år 1242, 1258, 1271 og måske 1272. Det er en mulighed, at de stenbrolagte gader blandt andet er udtryk for et ønske om flugtveje og øget brandsikkerhed.

Fig. 26. Den 8,5 cm høje snurretop er skåret ud af en måske blot afbarket gren og kan være fremstillet af brugeren. Toppe af tilsvarende udseende kendes bl.a. fra yngre billedlige kilder. Håndopsamlet (ASR 1843x232). Foto: Den antikvariske Samling.

Der 8,5 Zentimeter hohe Kreisel ist aus einem entrindeten Ast ausgeschnitten und kann von dem Benutzer hergestellt sein. Kreisel mit einem ähnlichen Aussehen sind u. a. aus jüngeren bildlichen Quellen bekannt.

Det er ofte nævnt, at anlæggelse og vedligehold af middelalderbyernes gader påhvilede beboerne langs gaden, og der er næppe tvivl om, at det var tilfældet i nogle byer. Det er specifikt nævnt i Københavns og Roskildes stadsretter fra anden halvdel af 1200-årene og understøttes arkæologisk af udgravede gadebelægninger, hvor indbyrdes forskelle i belægningerne afgrænses af de gamle matrikelskel langs gaden⁶³.

Der er dog ikke hidtil gjort iagttagelser, som tyder på, at det har været tilfældet i Ribe. Byens ældste stadsret fra 1269 omtaler ikke anlæggelse og vedligehold af gader, og både knoglevejene, fletværksmåtterne, de stolpebårne plankeveje samt større udgravede partier af stenbrolagte gader kan dårligt opfattes som andet end samlede anlæg, der må være udført på baggrund af en central beslutning⁶⁴. Som på så mange andre punkter kan Ribe også her have indtaget en særstilling, og som landets mest internationalt orienterede bysamfund kan magthaverne have set en fordel i at byens offentlige rum fremstod som en velordnet ramme omkring byens omfattende handelsaktiviteter.

Noter

1. ASR 366 Grønnegade; ASR 367 Torvet. Petersen 1985.
2. Gadegravningerne siden 1984 er publiceret i Petersen 1985 (Torvet og den sydlige del af Grønnegade); Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1989 (Gravsgades vestligste del, Pugårdsgade og Tingslippe); Skov 1992 (Sortebrødregade); Skov 1993 (Bispegade); Skov 1995 (Nederdammen); Feveile 1995 (Gråbrødregade); Andersen 1997 (Over- og Mellemdammen); Skov 1998 (Grønnegades nordlige del, Korsbrødregades nordlige del); Feveile & Skov 1998 (Peder Dovns Slippe og Vægttergade) og Bentsen 1999 (Præstegade). Herudover er udgravningerne og deres resultater omtalt i en række andre publikationer, hvor Koch 2000a og 2000b specifikt omhandler gadegravningerne. Gadernes udseende også i nyere tid er omtalt i Fisker & Kieffer-Olsen 2004.
3. Nielsen 1985 s. 96, Kinch 1869 s. 536.
4. Grønnegade menes at vise tilbage til Groningen i det nuværende Holland. Præstegades

- gamle navn var Normangade efter Normandiet. Nielsen 1985 s. 94.
5. På baggrund af den nuværende arkæologiske viden. For nordsiden af åen er resultaterne publiceret i Feveile (red.) 2006. For sydsiden af åen er den seneste publicerede oversigt Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1989, men der er siden foretaget en lang række undersøgelser, der på væsentlige punkter har bidraget med ny viden.
  6. De kendte middelalderlige stenhuse i Sønderportsgade er beliggende i eller under de følgende ejendomme: Nr. 37 Husted Knutzens gård (upubl. bygningshistorisk besigtigelse ASR 947); nr. 21A (Madsen 1994); nr. 8A den tidligere kannikerresidens Snagdal samt von Støckens Plads 1 "Det gamle Rådhus" (Engqvist 1996).
  7. Med Kreaturer menes alle større husdyr; køer, heste, får og svin. Kiær 1888 s. 18. Befolkningstallet i 1880 var 3933. Kiær 1888 s. 30.
  8. Kiær 1888.
  9. Kiær 1888 s. 5.
  10. Nøddeknækkeren har mus. nr. 310. Det vides ikke med sikkerhed, om Sønderportsgade indgik i det gadenet, der fik gaslys i 1863, men det anses for sandsynligt, at dette centrale område i byen har været med fra begyndelsen.
  11. Ribe Byråds Forhandlinger for Aaret 1904-05 s. 59.
  12. Nielsen 1985 s. 87ff.
  13. Forløbet gennem Stenbogade, Torvet og hen over dammene må antages først at være kommet i funktion efter anlæggelse af dæmningen over åen i midten af 1200-årene. Hvorledes trafikken passerede åen før den tid, vides ikke, men sandsynligvis har man fra Sønderportsgade fortsat gennem Badstuegade ned til åen, hvor der vel allerede i 1100-årene har været en fast forbindelse i form af en træbygget bro. Madsen 1993 s. 98.
  14. Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1989 s. 6ff; Feveile (red.) 2006 bind 1.1 s. 18.
  15. Det var ikke muligt at foretage registreringer i selve hullet på grund af sammenstyrtningsfare.
  16. Denne udlægning af undergrundsforholdene afviger fra den seneste samlede behandling af byområdets oprindelige topografi i Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1990 s. 6 ff. Siden artiklens trykning er antallet af arkæologiske observationer forøget væsentligt, og i flere tilfælde har det vist sig, at især udsagnene fra borerne har resulteret i undergrundsniveauer, der lå væsentligt lavere end de faktiske forhold. Det skyldes sandsynligvis, at borerne har ramt nedgravninger i undergrunden, som affaldsgruber eller – i særligt uheldige tilfælde – en brønd. Boringernes udsagn bør snarere anvendes som "ikke under"-niveauer. Blandt de arkæologiske observationer af det oprindelige landskab langs Sønderportsgade kan nævnes udgravningen ASR 564 placeret sydvest for sydvesthjørnet af domkirkens processionsgang. Den oprindelige terrænoverflade påvistes i kote 2,50 m. I Gråbrødregeade blev ved gaderenoveringen i 1995 (ASR1152) boret ned til undergrundssandet, der 14 m nord for Sønderportsgade lå i kote 2,35 m. Et indtil 2004 opdateret kort over undergrundens niveauer under Ribe findes i Feveile (red.) 2006 bind 1.1 s. 18.
  17. Lagene A20 (M1) og A122 (M15).
  18. Lagene A18 og A123.
  19. Knogleveje er indtil nu registreret ved udgravningerne ASR 1015 Dagmargården, Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994; ASR 1200 Bakelitten, Andersen 1999; ASR 11 Danielsens Tømmerhandel, Andersen 2003; ASR 1843 Sønderportsgade, der omtales her samt den endnu upublicerede udgravning ASR 2090 von Støckens Plads, hvor Stenbogades ældste belægning var en knoglebelægning.
  20. I Sønderportsgade og den nord-sydløbende forgænger for Sct. Laurentii Gade fandtes rester af en jordvej under knoglevejen. I Stenbogade synes knoglevejen udlagt direkte på en vækstflade uden forudgående spor af trafik.
  21. 88 årringe var bevaret dækkende tidsrummet år 985-1072 e. Kr. Med tillæg for manglende splint ligger fældningsåret efter år 1081 e. Kr. Der henvises her og efterfølgende til den dendrokronologiske rapport af Carsten Sønderby fra Trædateringslaboratoriet Wormianum (sag nr. 2072/040502) ASR 1843 K72.
  22. 46 årringe bevaret, heraf 10 splintår. Hvis

- dateringen er korrekt dækker de tidsrummet år 1054-1099 e. Kr. Dateringens sikkerhedsprocent er opgivet til 93,262%. Dendrokronologen knytter følgende kommentar til prøven: "Dateringen tvivlsom. Samme dateringsår ses dog ved afprøvning på flere forskellige reference-grundrækker." Jf. note 21 om dendro.
23. Andersen 1999 s. 30f. Dendrodateringen blev foretaget efter artiklens trykning.
  24. Lagene A17 og A127.
  25. I felt M15 udtog Annine Moltsen, Natur og Kultur (NOK), en lagsøjle fra den organiske lagserie og har siden foretaget lag- og makrofossilanalyser af materialet. Som helhed var lagsøjleens makrofossiler ret nedbrudte, og det var ikke muligt at beskrive lagdannelsen i detaljer, men iagttagelser af enkeltelementernes orientering, forekomst af rødder m.m. modsiger ikke den her fremlagte model for kulturlagstilvæksten i gaderne. NOK rapport nr. 4-2005, ASR1843 K70.
  26. Den sikkert daterede planke indeholdt 103 årringe, heraf tre splintårringe, der tilsammen dækkede tidsrummet år 1000-1102 e. Kr. Med tillæg for manglende splint bliver fældningsåret 1122 ± 10 år. En sektion af planken bliver konserveret.
  27. Planken udviste ingen tegn på genbrug, og især de bevarede rester af stammens runding i begge sider tyder heller ikke på anvendelse andre steder end f.eks. i en vejbelægning.
  28. ASR 2090 von Støckens Plads.
  29. I denne artikel anvendes udtrykket "remme" om de to stykker langsgående tømmer, der har båret en vejbane. Der synes ikke at være nogen fast terminologi, ord som lægte og på tysk Lagerholz ses også anvendt. Koch 2000a og b, Grabowski 2002.
  30. Kulturlagene er i dag sunket sammen til en kompakt, organisk masse, der må betegnes som delvist nedbrudt, men dog alligevel bevarer træ, læder og knogler godt. Det er uvist, hvor tykke kulturlagene har været i tiden kort efter deres deponering, men 1,5-2 gange tykkere for de organiske lags vedkommende synes ikke usandsynligt.
  31. Vurderet ud fra stolpetætheden i de bedst undersøgte dele af gaden.
  32. Vejstolperne i de to gadeforløb registreret ved udgravningen ASR 1015 Dagmargården stod også i gravede stolpehuller. Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994 s. 28.
  33. Den svømmende vejkonstruktion omtalt nedenfor var med sikkerhed tosporet, og placeringen af den bevarede vejbanerest i felt M26 (fig. 12) tyder også stærkt på, at gaden har haft to spor.
  34. Udgravningen i Gråbrødregade er publiceret i Feveile 1995. Iagttagelserne i Badstuegade blev gjort i forbindelse med udgravningen ASR 2088 Sct. Catharinæ Plads i 2005.
  35. Stolperne med flad top i Sønderportsgade kunne alle efterlades, og der blev ikke taget dendroprøver. En vejstolpe med flad top fra Badstuegade udgravet i 2005 blev dendrodateret til år 1177 ± 10 år (ASR 2088 P3), mens et langsgående stykke tømmer fra den overliggende kraftige vejkonstruktion blev dendrodateret til år 1189 ± 11 år (ASR 2088 P6), hvilket tyder på en anlæggelse i tidsrummet 1178-1187.
  36. En forskel i fældningsår ses også mellem de enkelte, ikke genanvendte tømmerstykker i den på én gang anlagte svømmende vejkonstruktion omtalt nedenfor.
  37. Prøverne A111x134 fra 1186, A111x138 fra 1188 og A111x132 fra 1192. Alle tre prøver havde fuld splint og barkkant. Prøven fra 1186 havde desuden bark bevaret, der ikke tyder på, at tømmeret har været anvendt tidligere. Spændet på seks år mellem fældningstidspunkterne var umiddelbart overraskende, men må skyldes, at ikke alt tømmeret har været nyfældet.
  38. Prøven A145x75 med fuld splint og barkkant.
  39. Prøven A114x135 med fældningsåret 1253, hvor sikkerhedsprocenten dog kun er 99,261. Dendrokronologen knytter følgende kommentar til prøven: "Dateringen opfylder ikke sikkerhedskravet jf. note B. Prøven kan dog synkroniseres sikkert med prøven H (A69x32) i samme dateringsår, som ses ved afprøvning på grundrækken. At prøverne krydsdaterer, bestyrker dateringens rigtighed."
  40. Væsentligt med hensyn til dateringen af de træbelagte gaders ophør er også, at der blandt

- de i alt 3492 keramikskår fundet i lagene omkring de yngste plankeveje (fig. 17) ikke var et eneste skår af fuldsintret stentøj.
41. I andre af Ribes gadeforløb er der fundet bedre bevarede belægninger. På det middelalderlige gadeforløb under Sct. Laurentii Gade er der ved flere lejligheder registreret velbevarede brolagte partier, der var i funktion i 1300-årene. Jf. bl.a. Andersen 1999 fig. 5.
  42. Fund nr. 1843x77 og 1843x250. Der findes jævnlige knusesten, der må antages at stamme fra oldtiden, i Ribes middelalderlige kulturlag.
  43. Fundmængden fra sandlagene er beskeden, men kronologisk homogen. I de ældre sandlag er fundet enkelte skår fra højmiddelalderlige, glaserede kander, mens der i de yngre er fundet skår fra senmiddelalderlige stjertpotter.
  44. Felt M52. Ryk Ind var tidligere en slippe på kun 2 meters bredde, men den blev i det 20. årh. udvidet til tredobbelt bredde ved at inddrage et areal fra grunden mod øst, Den gamle Arrest. Grøften var placeret på dette tidligere bebyggede areal.
  45. Engqvist 1996.
  46. Kinch 1869 s. 445.
  47. Soldningen er foregået ved et stationært sold med bakker, maskestørrelse 4 mm. Flere af museets amatørarkæologer har deltaget, men langt det største arbejde er udført af Flemming Gadgaard, Verner Hansen og Inge Rüsich, som takkes for det store arbejde.
  48. Der må dog regnes med en vis risiko for forurening, da f.eks. vejstolperne ofte stod i gravede stolpehuller, men den vurderes alt i alt som beskeden. Det underbygges af, at der stort set ikke kunne registreres indblanding af yngre fund (stentøj, stjertpotte, jydepotte, vinduesglas, kridtpibe f.eks.) i den soldede jord.
  49. Svarende til – med mange forbehold! – 436,5 skår pr. m³ in situ kulturlag.
  50. Det vurderes i denne sammenhæng som forsvaret at slå alle de fremsoldede skår fra de øverste organiske lag sammen, da der i tolkningsmæssig forstand er tale om én fase. Desuden lægger de typemæssige fordelinger indenfor de enkelte sække sig tæt op ad den samlede fordeling.
  51. Der er ingen garanti for, at opfyldslagene i Sønderportsgade udelukkende stammer fra husholdningerne langs gadeforløbet.
  52. Der er ikke belæg for fremstilling af glaseret keramik i Ribe før efter år 1300, og endnu er der ikke foretaget analyser af middelalderskår fra Ribe med henblik på at fastslå, hvor leret stammer fra. Den stadige strøm til byen af elegant, udenlandsk keramik kan tænkes at have været et svært marked at konkurrere på. Madsen 1999 s. 77.
  53. Der er desuden identificeret en række skår fra engelske kander, men det samlede antal skår er ubetydeligt.
  54. Madsen 1999 s. 77.
  55. Det samme billede er fremkommet ved soldning af kulturlag fra 1100-årene opgravet i Døgarmarsgade og på von Støckens Plads (ASR 2089 og ASR 2090). Det genfindes desuden i stor skala på det samlede skårmateriale fra udgravningen ASR 11 Danielsens Tømmerhandel, hvor skårmaterialet er håndopsamlet.
  56. En olielampe af samme type stammer fra udgravningen ASR 1074 Korsbrødregade. Skov 1998 s. 37.
  57. Madsen 1991, Madsen 1999. Udgravningernes navn er ASR 2089 Døgarmarsgade og ASR 2090 von Støckens Plads.
  58. Det kan heller ikke udelukkes, at knoglevejene kan have været til stede under nogle af de tidligere undersøgte gadeforløb. Oftest er der i hver gade kun gravet ét hul, der nåede til undergrund, og arbejds- og iagttagelsesforholdene i de ofte meget dybe huller er vanskelige. Knoglevejene kan ofte ikke ses i profilerne.
  59. Bisperækkefølgen efter Odinkar d. Yngres død i 1043 er ikke sikker. De to primære kilder; Ribe Bisperkronike og Adam af Bremen, er ikke samstemmende. Først med bisp Jareld, der nævnes 1109, får bisperækken igen fast grund under fødderne. Kinch 1869, s. 12ff. Danmarks Kirker, Ribe Amt s. 62ff.
  60. Citeret efter Skovgaard-Petersen 1981 s. 51.
  61. Oversigtsplan i museumssagen ASR 1070.
  62. Konstruktionen SAF i felt S. Hjermind, Iversen og Kristensen 1998 s. 78.
  63. Koch 2000a s. 284.
  64. Den middelalderlige gade under de nuværende gader Skovgade og Sct. Laurentii Gade fik

o. år 1300 en pikstensbelægning med rendesten i midten. Større partier er registreret over en strækning på mere end 200 m, uden at der kan registreres synlige forskelle i belægnings udseende. Også her må gadens belægning være kommet til på én gang.

Litteratur

- Andersen, Lis: Dæmningen over Ribe å. *By, marsk og geest* 9, 1997, s. 32-38.
- Andersen, Lis: Udgravningen under den gamle bakelitfabrik i Slotsgade. *By marsk og geest* 11, 1999, s. 29-38.
- Andersen, Lis: Ribe Gråbrødrekloster – det sidste kapitel. *Mark og Montre* 2003, s. 23-40.
- Baumgartner, Erwin & Ingeborg Krueger: *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. München 1988.
- Bentsen, Lars Christian: Præstegade – den arkæologiske undersøgelse i 1998, *By, marsk og geest* 11, 1999, s. 43-48.
- Danmarks Kirker*, Ribe Amt. Udgivet af Nationalmuseet, 1979-2003.
- Danmarks Riges Breve*. Udgivet af Det Danske Sprog og Litteraturselskab 1938.
- Egan, Geoff & Frances Pritchard: Dress accessories ca. 1150-c. 1450, Suffolk 1991 (2002).
- Engqvist, Hans H.: Ribe gamle Rådhus – husets bygningshistorie. *By, marsk og geest* 8, 1996, s. 3-8.
- Feveile, Claus: Gråbrødregade i Ribe – arkæologiske resultater 1995. *By, marsk og geest* 7, 1995, s. 61-66.
- Feveile, Claus (red.): *Ribe Studier bind 1.1 og 1.2*. Det ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. 2006.
- Feveile, Claus & Hans Skov: Arkæologiske undersøgelser i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads. *By, marsk og geest* 10, 1998, s. 41-50.
- Fisker, Erik Bjerre & Jakob Kieffer-Olsen: Ribes brolagte gader. *By, marsk og geest* 16, 2004, s. 51-67.
- Frandsen, Lene B., Per Kristian Madsen & Hans Mikkelsen: Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-1989. *By, marsk og geest* 1, 1990, s. 2-27.
- Frandsen, Lene B., Per Kristian Madsen & Hans Mikkelsen: Ausgrabungen in Ribe in den Jahren 1983-89. *Offa* 47 1990 (1991), s. 177-207.
- Grabowski, Mieczyslaw: Die hölzernen Straßebefestigungen im mittelalterlichen Lübeck. Ein klassifizierungsversuch. *Archäologische Untersuchungen auf dem Lübecker Stadthügel: Befunde und Funde*. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte 26 (Herausgegeben von Manfred Gläser). Bonn 2002, s. 379-426.
- Hjerminde, Jesper, Mette Iversen & Hans Krongaard Kristensen (red.): *Viborg Sønderø 1000-1300. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85*. 1998.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen & Per Kristian Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.
- Jensen, Stig, Per Kristian Madsen & Ole Schiørring: Udgravninger i Ribe 1979-1981. *Mark og Montre* 1982, s. 50-65.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. 1869.
- Kiær, J. J.: Kjøbstaden Ribe, *Følgeblad til "Ugeskrift for Læger"*, 4de Række. XVIII. Nr. 4. 5., 1888, s. 1-41.
- Koch, Hanne Dahlerup: Middelalderens gader. *Kuml* 2000a, s. 239-305.
- Koch, Hanne Dahlerup: Gader i almindelighed – og Ribes i særdeleshed. *By, marsk og geest* 12, 2000b, s. 47-59.
- Madsen, Per Kristian: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. *By, marsk og geest* 2, 1991, s. 2-33.
- Madsen, Per Kristian: Die Verlagerung der Stadt Ribe im 12. Jahrhundert und der Ausbau der Stadt im 13. Jahrhundert. *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum*. Festschrift für Günter P. Fehring herausgegeben von Manfred Gläser, Rostock 1993, s. 93-106.
- Madsen, Per Kristian: Bygningsarkæologisk undersøgelse af Sønderportsgade 21A i Ribe. *By, marsk og geest* 6, 1994, s. 24-41.
- Madsen, Per Kristian: Middelalderkeramik fra syv udgravninger i Ribe 1980-84 – kronologi, datering og bytopografi. *Middelalderkeramik fra Ribe* (Per Kristian Madsen red.), 1999, s. 11-85.

- Matthiesen, Hugo: *Middelalderlige byer*. 1927.
- Nielsen, Ingrid: *Middelalderbyen Ribe*. 1985.
- Petersen, Jens Erik: To somre i Ribes kloakker. *Mark og Montre* 1985, s. 99-108.
- Ribe Byraads Forhandlingler for Aaret 1904-05*. 1905.
- Skov, Hans: De arkæologiske undersøgelser af Sortebrødregade i 1991. *By, marsk og geest* 4, 1992, s. 25-30.
- Skov, Hans: Arkæologiens vej gennem Bispegade i Ribe. *By, marsk og geest* 5, 1993, s. 15-22.
- Skov, Hans: Dæmning, møllestrøm og byport – en arkæologisk undersøgelse af Nederdammen og Nørreport i Ribe. *By, marsk og geest* 7, 1995, s. 31-40.
- Skov, Hans: Kloakarkæologi i Grønnegade og Korsbrødregade. *By, marsk og geest* 10, 1998, s. 29-40.
- Skovgaard-Petersen, Inge: The Written Sources. *Ribe Excavations 1970-76*, vol. 1 (Mogens Bencard red.), 1981, s. 21-62.

ZUSAMMENFASSUNG

Archäologische Untersuchungen i Sønderportsgade – 900 Jahre hindurch die Hauptstrasse in Ribe

In den Strassen von Ribe sind seit 1984 archäologische Untersuchungen in Verbindung mit Strassenrenovierungen unternommen worden. Gleichzeitig wurde das Röhrensystem ausgewechselt. Im Jahre 2004 wurde Sønderportsgade renoviert, und es sind die Ergebnisse dieser Untersuchungen, die hier dargelegt werden sollen. Es konnte festgestellt werden, dass der Strassenverlauf ohne wesentliche Änderungen bis etwa 1100 zurückgeht, und das Mittelalter hindurch eine der Hauptverkehrsadern gewesen ist. Strassenbelegungen von Tierknochen, Flechtwerkmatten, Planken und Kopfsteine werden untersucht, und aus dem dicken Ausfüllmaterial zwischen den Strassenbelegungen stammen mehr als 8000 Funde, hierunter mehrere Unika. Die vielen Funde erschienen meistens durch Wassersiebung der Kulturschichten.

Am ältesten war eine Strasse, die nur durch Radspuren erkennbar war. Danach folgte eine Belegung aus Tierknochen, was auch in anderen Strassen in Ribe festgestellt werden konnte.

Die Knochenstrasse gehört wahrscheinlich zum späten 11. Jahrhundert. Die nächste Belegung besteht aus Flechtwerkmatten mit Sand belegt. Auch dieser Typ von Strasse ist aus anderen Strassenausgrabungen bekannt und kann durch Dendrochronologie von 1106 bis etwa 1122 datiert werden.

Etwa 1122 wird zum ersten Mal eine Strasse gelegt, die aus querliegenden Eichenplanken besteht, ruhend auf langliegenden Tragriemen. Dieser Belegungstyp dauert bis etwa 1275, und in der zweiten Hälfte des zwölften Jahrhunderts werden die Plankenstrassen von vergrabenen oder eingetriebenen Pfosten getragen, die reihenweise in der Strasse stehen. Die Strasse hatte im Gegensatz zu den anderen ausgegrabenen Strassen der Stadt zwei Bahnen, was darauf deutet, dass Sønderportsgade eine der Hauptverkehrsadern in Ribe gewesen ist.

Die Holzbelegungen werden in stand gehalten und vielfach renoviert, aber um 1275 von Steinpflaster abgelöst, die im Sand gelegt wird. Auch diese Entwicklung ist allgemein in der Stadt. Die Gegend um Ribe ist steinarm. Es gab nur die Sandschichten, während die Steine auf einem immer höheren Niveau wiederverwendet wurden. Die steingepflasterte Strasse dauert bis etwa 1900 wo sie von viereckigen Pflastersteinen ersetzt wird.

Die archäologischen Untersuchungen zeigen eindeutig darauf, dass die mittelalterliche Strassenbelegungen in Ribe einheitliche Anlagen waren, die von den Machthabern errichtet worden sind, und nicht von dem einzelnen Grundbesitzer errichtet wie es aus anderen dänischen Städten bekannt ist.

Morten Søvsø, museumsinspektør
Den antikvariske Samling
Overdammen 12
6760 Ribe
ms@asr-ribe.dk

Niels Thamsens lutherfromme kakkelovne – et sluttet fund af monokrome og polykrome reformations-kakler i Ribe

Af Mogens Bencard og Ole Kristiansen

Forfatterne tager i denne artikel et gammelt fund fra 1969 frem til fornyet gennemgang og tolkning. Ved renoveringen af det gamle Ribe-bindingsværkshus, Sønderportsgade 1 fra ca. 1600 blev der under gulvet i den smalle midtergang fundet et brandlag, der blandt andet indeholdt store skår af højst usædvanlige, grønne og flerfarvede (polykrome) ovnkakler. Brandlaget lå direkte på lergulvet fra den tidligere bygning, der ud fra arkivalierne har tilhørt den velstående kræmmer Niels Thamsen i anden halvdel af 1500-tallet.

En datering af kaklerne ved hjælp af deres grafiske forlæg viser, at huset ikke som nabohuset kan have været offer for den store brandkatastrofe 1580, men sikkert først er gået op i flammer ved en mindre brand 10-15 år senere, hvorpå det efter udjævning af brandtomten meget hurtigt er blevet genopført.

En første sortering af kaklerne viser, at de repræsenterer tre, måske fem forskellige kakkelovne: en prisbillig, hjemlig produceret pottkakkelovn og to eller tre andre, der alle bl.a. på grund af glasurerne – især de flerfarvede – må betragtes som importvarer. De stammer sandsynligvis fra Nordhessen eller Südniedersachsen. Kakkelproduktion og glasurmetoder i Danmark og udlandet omtales, og der gives et bud på de tre ovnes konstruktion.

Kaklernes ikonografiske indhold analyseres og afslører Niels Thamsen som en yderst from mand. Ovnenes billeder fører på ægte luthersk vis *De ti Bud* og de vigtigste lignelser og begreber i den kristelige børnelærdom direkte ind i stuen til daglig brug. Til en af de grønnglaserede og en af de polykrome ovne findes paralleller fra midten af århundredet i Sydtykland og Østrig, de såkaldte "reformationsovne". Derimod er konstruktionen af kaklerne til den anden polykrome ovn overordentlig usædvanlig og findes ikke beskrevet i den arkæologiske litteratur. Det gælder såvel den besynderlige udformning af bagsidernes indmuringsanordning, rumpen, som forsidernes originalt komponerede dekoration. De øverste rammedele med bærspisende papegøjer og de kunstnerisk fremragende billedfelter med luthersk agitation er lånt fra kendte og ukendte kakkelserier og her sammenkomponeret med naivt udført bladværk og relieffer. Alt sløres af hastigt og upræcist påført tin- og blyglasur med påfølgende bemaling. Et tekstfelt nederst daterer patricen, prototypen: "ANNO+Lii+" (1552). Frederik II's våbenskjold på en hjørnekakkel viser en mulig tilknytning for Niels Thamsen til Riberhus. Nogle grønnglaserede kakler visende mandens og kvindens livsaldre, skåret efter et stik af Jost Amman fra 1580'erne, kan have indgået som reservedele ved omsætning af en ovn. De virker daterende som fundets "slutmønt".

Et kakkelfund fra 1969

I oktober måned 1969 ringede fotograf Finn Lydom til Den antikvariske Samling for at fortælle, at han under rørlægning i sit hus var stødt ind i fund, som måske kunne interessere. Lydom boede på det tidspunkt i Sønderportsgade 1 (mtr. nr. 126a), et hus, der ligger med langsiden til den øst-vest gående gade. I bevaringsplanen for Ribe beskrives det som et bindingsværkshus på 9 fag. De to østre er resterne af et hus, der menes opført

1585-95, medens de 7 vestre fag er opført omkring år 1600¹ (fig. 1). Det, der vakte Lydoms nysgerrighed, var en række kakkelfragmenter, og det var da også dem, der gjorde, at museet fik tilladelse af ham til en nærmere undersøgelse.

Undersøgelsen

En mindre udgravning blev straks påbegyndt i husets midtergang, hvor rørlægningen skulle finde sted². Der blev gravet i indtil 40 cm's dybde under

Fig. 1. Huset i Sønderportsgade set fra nord. Forskellen i bindingsværket viser tydeligt, at det drejer sig om to huse, der på et tidspunkt er bygget sammen til ét. De to østlige fag er resterne af et gavlhuis fra 1585-95 genopført efter bybranden 1580, medens de syv vestlige fag stammer fra tiden omkring 1600, opført på tomten for Niels Thamsen Kræmmers hus. Det er under gulvet her, brandlaget med de mange kakler befinder sig. Foto: Ole Kristiansen.

Das Haus in der Sønderportsgade von Norden. Unterschiede im Fachwerk zeigen deutlich, dass es sich um zwei Häuser handelt, die irgendwann zu einem zusammengebaut wurden. Die beiden östlichen Fächer sind die Überbleibsel eines Giebelhauses, das nach dem Stadtfeuer 1580 zwischen 1585-95 wieder aufgebaut wurde. Die sieben westlichen Fächer sind um etwa 1600 auf der Brandstätte von Niels Thamsens Haus errichtet. Unter dem Fußboden hier wurden die vielen Kacheln gefunden.

gulvhøjde i hele gangens bredde og længde. Under den del af gangen, der lå i de vestre fag fra o. 1600 befandt sig et endnu ældre lergulv, der var dækket af et lag af sod, trækul og aske og nærmest havde præg af et brandlag. Laget fortsatte ud under væggene på begge sider af gangen, men det var ikke muligt at foretage undersøgelser dér. Til Samlingen blev hjembragt en del fragmenter af

polykrome (flerfarvede) og grønglaserede kakler, pottetekakler og andet lertøj³. Skår af kakler fundet tilfældigt ved gravearbejde bag huset passer sammen hermed⁴.

Datering af fundet

Nogle af de polykrome kakler bærer indskriften **FRANNO + III +** (fig. 2), og brandlaget kan således dateres til tiden mellem 1552 og husets opførelse 1600⁵. Denne tidsramme indskrænkes yderligere af en kakkel med Frederik II's våbenskjold til tiden efter 1559, året for hans kroning (fig. 3).

Det ville være fristende at sætte laget i forbindelse med den store bybrand i 1580, dersom denne var nået ned af Sønderportsgade, hvilket dog ikke kan dokumenteres, da de mange skriftlige kilder ikke er tilstrækkeligt detaljerede⁶. Nabohuset mod øst brændte, men der er ingen oplysninger om det her omhandlede hus. Det vides heller ikke, om det som det nuværende har vendt langsiden mod gaden, eller om det har været et mere anseeligt gavlhuis. Helt kunne man dog ikke afvise tanken om bybranden, og med tidsrammen 1559-1600 stod lagets datering til 1580 som en oplagt mulighed. Nu viser det sig imidlertid, at enkelte kakler er skåret efter forlæg, der er yngre end 1580 eller har været i produktion til op i begyndelsen af 1600-tallet (se motiv 20, 21 og 22 nedenfor). Dette skubber dateringen for nedbrændingen af huset 10-20 år frem med en påfølgende hurtig genopbygning som et syvfags langhus omkring 1600.

De polykrome kakler, der er særdeles sjældne i Danmark og må regnes som import, udgør sammen med hjørnekaklen med Fr. II's våbenskjold vidnesbyrd om, at der i huset i denne periode har boet en Ribe-borger af en vis social status⁷. En undersøgelse af skattelisterne fra den østre del af Sønderportsgade viser, at grunden i 1557 var beboet af Niels Thamsen Kræmmer og i 1609 af Peder Holm⁸. Ingen af disse personer har efterladt sig andre oplysninger i Ribe bys historie, men det fremgår dog af de to anførte skattelister, at de betalte en skat, der lå betydeligt over naboernes og også over gennemsnittet for skatteborgere i Ribe på den tid⁹. Derfor kunne tanken om et evt. gavlhuis i stedet for et lidt ydmygt syvfags langhus være mere passende¹⁰. Det er rimeligt at antage, at Niels Thamsen virkelig har været kræmmer, og at

Fig. 2. Nogle af kaklerne er forsynet med en daterende tekstbjælke. "ANNO+Lii+" = 1552, hvilket angiver det år, modellen, patricen, til kaklen blev skåret. Foto: Ole Kristiansen.

Einige von den Kacheln sind mit einem datierenden Textbalken versehen. "ANNO+Lii+" = 1552, welches das Jahr angibt, wo das Model, Patrizie, für die Kachel geschnitzt wurde.

Kræmmer ikke blot er et såkaldt fast tilnavn, hvor det oprindelige betydningsindhold er gået tabt. Dette sker almindeligvis først omkring år 1600, hvor de faste slægtsnavne bliver mere og mere udbredte i byerne¹¹. Der synes således at være en god overensstemmelse mellem de skriftlige og de arkæologiske kilder.

Efter det ikonografiske indhold, konstruktion og glasurer må de fleste af kaklerne dateres til tiden omkring midten af 1500-tallet. Ingen af kaklerne fra laget undtagen pottetekaklerne og motiv 21, 22 og 23 kan være fremstillet i århundredets sidste tiår. Årstallet 1552 på nogle af kaklerne med en lidt gammeldags konstruktion betegner hverken ovnens byggeår eller kaklernes fabrikationsår; det angiver derimod det år, patricerammen dertil blev fremstillet¹². Patricerammer, billedfelter og matricer har ofte været i brug over en længere periode, og de udskiftelige billedfelter kan kun dateres til senere end deres forlæg, der kan være langt ældre. De kan benyttes i patricerammer, der både kan være yngre og ældre end dem selv (se nedenfor). Ovnene med 1552-kaklerne er således opført flere år senere, hvilket kaklen med Fr. II's våbenskjold fra 1559 viser. Andre ovne i huset med kakler af mere moderne konstruktion kan godt være både yngre og ældre på grund af forskellige værksteds-traditioner.

Kaklerne og ovnene

Udbyttet af undersøgelsen var på trods af det begrænsede gravefelt ganske righoldigt med mange forskellige kakler. Hovedparten af kakkelskårene kunne samles til større enheder. I alt blev der fundet fragmenter af 21 bladkakler, 7 gesimskakler, 4 vandrette listekakler, hvoraf 2 udgør et hjørne, samt 3 lodrette listekakler. Kaklerne var fordelt på

Fig. 3. Frederik II's våbenskjold på en hjørnekakkel daterer brandlaget til efter 1559, hvor han blev konge. Foto: Ole Kristiansen.

Das Wappen Frederik des II auf einer Eckkachel datiert die Brandschicht auf nach 1559, wo er König wurde.

23 forskellige motiver, de 16 deraf med polykrom glasur. Desuden var der skår af mindst 4 pottetekakler. Når så mange stykker med rene brudflader fra et forholdsvist lille udgravningsområde har kunnet samles og samtidigt passe sammen med enkelte skår fundet bag huset, tyder det på, at området meget hurtigt er blevet bebygget, efter at tomten er blevet planeret. Risikoen for, at området har helliget som losseplads med medfølgende indblanding af kakler fra andre ovne, er derfor ringe. Dette giver en helt usædvanlig mulighed for at belyse opvarmningsforholdene i Niels Thamsens hus. Selv om ovnene ikke behøver at være opført samtidigt, så er de i hvert fald nedbrudt samtidigt, sandsynligvis som følge af en brand i slutningen af århundredet.

Kaklerne kan opdeles i seks veldefinerede grupper, der kan danne baggrund for rekonstruktionsforsøg af tre måske fire forskellige ovne, der ved konstruktion og tema klart markerer sig og afspejler Niels Thamsens politiske og religiøse tilhørsforhold, hvilket vil fremgå af det følgende. Kaklernes kvalitet understreger ligeledes Niels Thamsens solide velstand og giver et fingerpeg om indretningen af hans bolig.

Hvis Niels Thamsens hus havde været et forholdsvist lille 7-fags langhus eventuelt med et portrum mod vest, kan det være vanskeligt få placeret tre ovne, to synes at være det højst mulige antal – i et dybere gavlhus havde det måske været lettere. Antallet af opvarmede rum har vel også været afhængig af deres brug. Flere af kakkeltæmperne kan imidlertid have været benyttet i den samme ovn, og de få skår af pottetekakler kan være kommet fra et eventuelt baghus¹³.

Ovnene var bilæggerovne (fig. 4), d.v.s. at de fyredes fra et ildsted i et tilgrænsende rum, sædvanligvis den åbne køkkenskorsten, hvorfra der kunne betjenes ovne i flere værelser (fig. 5). På denne måde undgik man røg og støj og unødigt trafik af tjenestefolk i de private stuer. Før kakkellovnen blev almindelig i Danmark ved 1500-tallets midte, foregik alle husets aktiviteter i fællesskab omkring den åbne køkkenild. Med kakkellovnen introduceredes således en ny og behageligere boligform¹⁴.

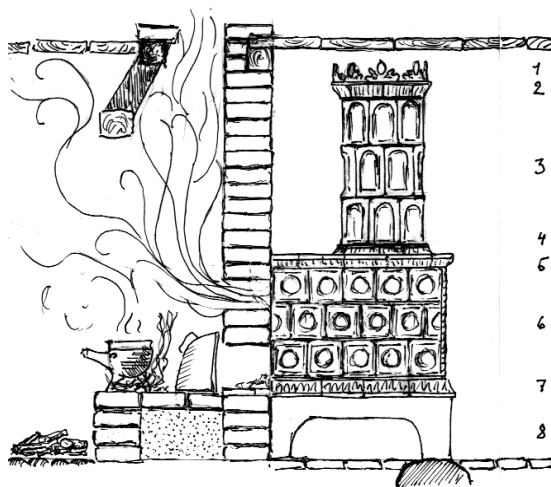

Fig. 4. Fra det tilrøgede køkken med de mange aktiviteter betjentes bilæggerovnen, der befandt sig i den rolige, private, røgfrie stue på den anden side af væggen. 1. Kronekakler. 2. Trapezoide gesimskakler. 3. Polygonalt røggkammer (overdel) eller overbygning af rektangulære kakler. 4. Trapezoide gesimskakler. 5. Gesimskakler. 6. Fyrkammer (underdel) af kvadratiske eller næsten-kvadratiske kakler. 7. Gesimskakler. 8. Sokkel. Tegning: Ole Kristiansen.

Von der rauchgefüllten Küche mit den vielen Aktivitäten aus wurde der Hinterlader beschickt, der sich in der ruhigen, privaten, rauchfreien Stube auf der anderen Seite der Wand befand. 1. Bekrönung. 2. Trapezoide Simskacheln. 3. Polygonaler Oberbau aus hochrechteckigen Kacheln. 4. Trapezoide Simskacheln. 5. Simskacheln. 6. Unterbau aus quadratischen oder fast-quadratischen Kacheln. 7. Simskacheln. 8. Sockel.

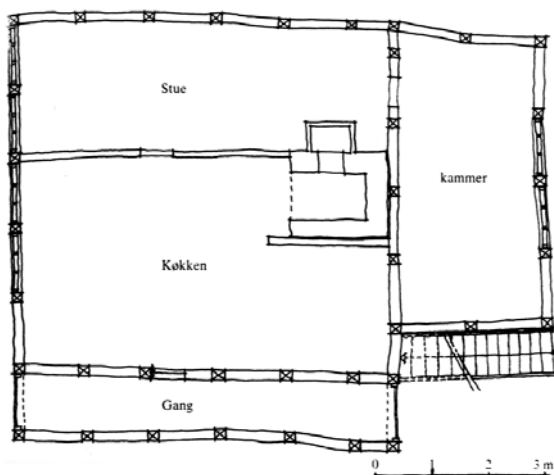

Fig. 5. Det vides ikke, hvorledes Niels Thamsens hus var indrettet. Eksemplet her fra et hus fra 2. halvdel af 1500-tallet i Svendborg skal blot vise kakkellovnen's placering i forbindelse med køkkenskorstenen dokumenteret ved spor i gulvbelægningen. Det havde været let at anbringe endnu en kakkellovni i kammeret mod øst. Efter Christensen 1994 fig. 8.

Die Einrichtung von Niels Thamsens Haus ist nicht bekannt. Das Beispiel hier von einem Haus aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Svendborg soll nur die Verbindung des Kachelofens mit dem Küchenschornstein zeigen durch Spuren im Bodenbelag dokumentiert. Es wäre leicht gewesen auch einen Kachelofen in der östlichen Kammer aufzustellen.

Ovn 1. Drejede pottetekakler og rekonstruktion af pottetovnen

Der blev kun fundet skår af ganske få kakler af denne type. Pottetekaklen (fig. 6), der middelalderen igennem under stadig udvikling har været fremstillet herhjemme af de lokale pottemagere, nåede i begyndelsen af 1500-tallet sin endelige, optimale form, som den beholdt de næste hundrede år¹⁵. Den havde da udviklet sig til en drejet potte med indlagt rand, der var presset i kvadrat; den eneste udsmykning var en transparent brunlig blyglasur, og evt. et par markerede drejeriller eller en blomst i bunden, formet med en finger. Som et hjemligt produkt, der ikke skulle fragtes over lange afstande, og som ikke krævede andre redskaber end dem, den lokale pottemager havde i forvejen, nemlig pottemagerhjulet og pottemagerovnen, har det sikkert været et prisbilligt produkt. En kubeformet ovn udelukkende opbygget af pottetekakler kunne stå selv i et fattigt hjem¹⁶. (fig. 7) Den har været prunkløs og funktionel med en stor varmeafgivende overflade. De fundne pottetekakler

Fig. 6. Skår af drejede pottetakler med forstærkende omlagt rand, der er trykket firkantet. Eneste udsmykning er blyglasur, på en enkelt potte er der dog en blomst i bunden. Foto: Ole Kristiansen.

Scherben von gedrehten Topfkacheln mit verstärkter, vier-eckig gedrückter Mündung. Der einzige Schmuck ist Bleiglasur – in einem Topf befindet sich jedoch eine Blume auf dem Boden.

Fig. 7. På et træsnit af Hans Weiditz fra 1532 får man et kig ind i en fattig skovhuggers ydmyge stue. Ved væggen til højre står en høj, kubeformet kakkelovn, der er opbygget af samme type pottetakler, som blev fundet i Sønderportgade. Efter Franz 1981 fig. 10.

Auf dem Holzschnitt von Hans Weiditz von 1532 bekommt man einen Blick in die niedrige Stube eines armen Holzhauers. An der Wand rechts steht ein hoher korbformiger Ofen aus Schlüsselkacheln wie die aus der Sønderportgade.

er netop af denne type og derfor ikke særligt velegnede til nøjere datering af fundet.

Formpressede kakler

Fundets øvrige kakler var alle formpressede, men af flere forskellige typer alt efter deres funktion i kakkelovnen. En fornemmere udgave af 1500-tallets kakkelovn bestod af et kasseformet fyrcammer, der som regel var forsynet med en kronet, polygonal eller kvadratisk overbygning, røgkammeret, alt opbygget af op mod 100 glaserede kakler.

Fremstilling af kakler og opstilling af ovne forordrede specialuddannede billedskærere, pottemagere og ovnsættere (fig. 8). Forlæggene dertil fandtes i den rigdom af grafiske blade og illustrerede bøger med træsnit og kobberstik, der netop fra begyndelsen af århundredet i stedse større omfang spredtes ud over Europa. Dertil kommer udgivelsen af deciderede modelbøger¹⁷. Kun en brøkdel heraf er bevaret, og det er derfor helt tilfældigt, om man kan finde forlægget for et kakkelmotiv. Bil-

Der Hafner.

**Den Leymen tritt ich mit meim Fuß
Mit Har gemischt/ darnach ich muß
Ein klumpen werffen auff die Scheiben
Die muß ich mit den Füßen treiben/
Mach Krüg/ Häffen/ Rachel vñ Scherbe
Thu sie denn glassurn vnd ferben/
Darnach brenn ich sie in dem Feuer/
Corebus gab die Kunst zu steurver.**

Fig. 8. Pottmageren sidder her ved sin ret primitive drejeskive, en kartrille, i færd med at forme en potte. På en hyld under vinduet står tre matricer til kakkelfremstilling. På gulvet står krukker med glasur og små skåle med farver, en af dem ligner en omvendt kakkell. På middelalderlig vis ser man gennem væggen ud i det fri. Der graver en arbejder ler, medens andre i baggrunden hugger brænde og fyrrer op i en enorm pottemagerovn med store træstykker. Billedet stammer fra Jobst Ammans Ständebuch fra 1568, hvor alle samtidens erhverv afbildes ledsaget af et beskrivende vers af Hans Sachs. Efter Amman 1975 s. 82.

Der Töpfer sitzt hier beim Drehen an seiner recht primitiven Töpferscheibe. Auf einem Brett unter dem Fenster stehen drei Matrizen für Kachelherstellung angelehnt. Auf dem Fußboden stehen Krüge mit Glasur und kleine Schalen mit Farben, einer von denen gleicht einer umgedrehten Kachel. Wie auf mittelalterlichen Bildern sieht man durch die Wand in das Freie. Da gräbt ein Arbeiter Ton, während andere im Hintergrunde Holz hauen und einen enormen Töpferofen mit großen Holzstücken anheizen. Das Bild ist aus Jost Ammans Ständebuch von 1568, wo alle damaligen Berufe abgebildet sind begleitet von einem beschreibenden Vers von Hans Sachs.

ledskæreren omsatte det todimensionale billede til et positivt tredimensionalt relief i hårdt træ, urpatricen. Denne proces nødvendiggjorde ofte en vis redigering, og billedskæreren foretog en evt. sammenkobling af flere forlæg¹⁸. Med denne første patrice i træ kunne der fremstilles mange urmatricer i ler, hvormed der kunne laves mange nye patricer, beregnet til salg. Af disse kunne der derfor i forskellige egne af Europa på samme tid eller med stor spredning i tid fremstilles brugsfærdige matricer, der igen kunne spredes og sælges til lokale pottmagere, der så fremstillede kaklerne. Det kan derfor ofte være yderst vanskeligt at fastslå oprindelsesstedet. Både under patrice- og matricefremstillingen kunne der fortages mindre redaktionelle ændringer, der kan afsløre regionale tilhørsforhold¹⁹.

De formpressede kakler undergik i anden fjerdedel af 1500-tallet en teknisk og stilmæssig forvandling. Den gotiske formpressede skålkakkel blev fremstillet i en matrice formet efter en patrice skåret ud i ét stykke evt. forestillende en helgen i en niche med påsat baldakin. Den erstattedes i begyndelsen af 1500-tallet af renæssancens portalkakkel, hvis udformning havde direkte reference til det klassiske Rom. Portalkaklerne blev fremstillet på en avanceret måde. Patricen til en portalkakkel består af to dele: en portal, der tjener som ramme, og et udskifteligt billedfelt (se fig. 25). Ramme og billedfelter hørte fra starten sammen til en kakkelseerie med et fælles tema – måske som en del af et helt ovnkoncept, hvor alle ovndelene passede sammen. Det viser sig imidlertid ofte, at kun billedfelterne eksporteredes og indsattes i lokale, egnsbestemte portaler²⁰. Dette muliggjorde en billedgørelse og en endnu større geografisk spredning. Det blev endvidere – måske af nød eller ligegyldighed – almindeligt at samle billedfelter fra forskellige serier i en fælles ramme til en ny serie, også selv om billedfelterne ikke altid passede i tema og størrelse og evt. måtte beskæres²¹.

I midten af 1500-tallet skete en ændring af bagsidens indmurationsanordning på de rektangulære kakler fra en liste for hver kortende til en drejet, omløbende liste med forstærkende omlagt rand, en "rumpe", således som det fra begyndelsen havde været brugt på de kvadratiske. Dette var da også i overensstemmelse med de øvrige daterende træk

den eneste indmuringsanordning i fundet. Rum-pens størrelse afpassedes efter kaklens placering i ovnen. Kaklerne i fyrkammeret, der skulle være solidt bygget, forsynedes sædvanligvis med en dyb rumpe, kaklerne i overbygningen med en lave. Specielle detaljer i indmuringsanordningens form kan afspejle et bestemt kakkelmagerværk-steds tradition, således som det er tilfældet ved flere af Ribe-kaklerne (fig. 26). Indmuringsan-ordninger er desværre kun sjældent beskrevet i kakkellitteraturen, der mest er set med kunsthistoriens optik; det ville ellers have været af stor hjælp til bestemmelse af proveniens²².

Glasurerne

Middelalderen igennem havde man benyttet en transparent blyglasur, der fremstilledes af blylite (mønje) og knust, sigtet evt. brændt ler, hvis indhold af jern giver den en gulbrunlig tone ved brænding med rigelig tilgang af luft (en oxyderende ovnatmosfære). Glasuren farvedes ved tilsætning af forskellige metalilte og ved anvendelse af specielle brændingsteknikker²³. 1500-tallets foretrukne glasurfarve til kakler var grøn. Den grønne farve fremstilles bedst ved at tilsætte blyglasuren kobberfilspåner, der ofte kan erkendes som grønne pletter og, hvis kaklen har stået lodret under brændingen, som grønne striber i den færdige vare (se fig. 45). Ved først at overtrække den læderhårde ubrændte kakkell med et lag hvidt begitningsler opnås en intensere farve på glasuren, som det også ses i fundet fra Sønderportsgade (se fig. 11 og 12)²⁴. Dette havde længe været kendt blandt pottemagere i Danmark. Det hvide begitningsler findes imidlertid ikke i Danmark, men måtte indføres fra Tyskland eller Holland, og kakler med begitning fra midten af 1500-tallet regnes derfor generelt for importerede.

Selv om de formpressede kakler i fundet alle er begittede, kunne de teoretisk godt være af hjemlig herkomst. Kaklerne er nemlig alle fremstillet af samme rødbrændende ler, der stammer fra sidste istid. Dette afgrænser fremstillingsområdet til Nordeuropa; ingen af kaklerne er af det gråhvide gods fra Mellemeuropa²⁵. Kakkellproduktion i Danmark blev imidlertid først almindelig i løbet af den sidste tredjedel af 1500-tallet. Værksteder fra den tid med produktion af grønglaserede kakler er

udgravet i flere byer som f.eks. Lund, Aalborg, Næstved, Flensborg og Slagelse²⁶, men der er i skriftlige kilder efterretninger om kakkelmageri i Danmark langt tidligere. Således leverede en pottemager fra Flensborg kaklerne og opsatte ovnene på Tønder Slot 1535 og 1541, og i 1552 leverede en pottemager i Næstved kakler til Saltø Slot²⁷. Det ældste arkæologiske vidnesbyrd om kakkellproduktion er to sengotiske kakkellmatrixer fra Aalborg fra omkring 1500²⁸. Desværre er der ikke fundet aftryk efter dem.

Medens produktion af grønglaserede kakler i Danmark altså er veldokumenteret, er der hverken skriftlig eller arkæologisk belæg for fremstilling af polykrome kakler; de må alle være importerede. Selv om det er muligt at fremstille en slags polykrome glasurer ved at tilsætte den klare blyglasur forskellige metalilte, så er brugen af tinglasur langt at foretrække²⁹. Den hvide, ugenomsigtige tinglasur er nemlig langt bedre egnet til bemaling og indfarvning med metalilte, hvilket gav mulighed for mange forskellige farver på kaklerne: de blev polykrome.

Ved glaseringen af den begittede kakkell fik hele kaklen først et lag blyglasur. Derefter lagdes tinglasur på de områder, som skulle være hvide, f.eks. hud og blomster, eller som skulle farves rødbrune eller blå, som f.eks. dragter og papegøjer; dertil anvendtes mangan og på udvalgte steder det kostbare kobolt, der tilsyneladende er det, der lettest er blevet nedbrudt under opbevaringsforholdene i Sønderportsgade. Områder, hvor der ikke lå tinglasur, f.eks. de flade baggrunde, fik ved brændingen en honninggul farve over begitningen på grund af blyglasuren selv og dens jernindhold. Den grønne farve til bladene frembragtes ved at tilsætte blyglasuren kobberilte, og til sorte/mørkebrune områder tilsattes mangan.

Glaseringen kunne foregå enten på den forglødede d.v.s. rødbrændte vare med påfølgende glasurerbrænding, eller man glaserede direkte på den rå, begittede ubrændte vare, hvorved man sparede en brænding med dens forbrug af brændsel og arbejdstid. Brændingen af en polykrom vare var en særdeles kompliceret proces, fordi tin- og blyglasurerne skulle være nøje afstemt til hinanden i deres sammensætning for at opnå et fælles smeltepunkt omkring 960°, således at de begge kunne

blive velbrændte – og det uden moderne tekniske hjælpemidler. Kun farven på de glødende lervarer mellem flammerne i den brændende keramikovn og små glaserede prøvestykker, der kunne fiskes ud af ovnen med en jernstang, var rettesnor for den erfarne pottemager³⁰. Da glasurerne i fundet kun i et enkelt tilfælde viser tendens til at flyde i en bestemt retning, har kaklerne sandsynligvis ligget vandret i pottemagerovnen under brændingen.

Fremstillingssted

Næstved er det eneste sted i Danmark, hvor der er udgravet et værksted fra sidste tredjedel af 1500-tallet, et værksted der beherskede denne udviklede glasurteknik; men det fremstillede udelukkende gulvfliser – der var ikke et eneste polykromt kakelskårl blandt den store mængde af fejlbrændinger³¹.

Også i Lüneburg fremstilledes polykrom keramik, her til udsmykning af huse og kaminer³². Tilfældigvis er der ved Ribe fundet to polykrome bygningssten, forestillende en kvinde og en mand, begge borgerlige og iført renaissance-dragter. Det er karakteristiske Lüneburg-arbejder, som de medaljoner, der endnu i dag pryder mange af denne bys huse. Medaljonerne kan dateres til tiden omkring 1550, og kan med stor sandsynlighed tilskrives teglmester, snedker og billedskærer i Lüneburg Hans Fhase³³. Der foreligger dog intet om, at han også skulle have fremstillet kakler. Derimod vides det, at en anden kendt Lüneburg-kunstner, Albert von Soest (aktiv mester i Lüneburg 1567-87), der ellers fremstillede bemalede papirrelieffer, også har skåret patricer til kakler³⁴. Der er imidlertid heller ikke dér værkstedsaffald, der indikerer produktion af polykrome kakler.

Ved 1500-tallets midte er det nærmeste, sandsynlige område for oprindelse og produktion af såvel de grønglaserede som de polykrome kakler derfor Harzen, Nordhessen og Südniedersachsen med floderne Weser eller Elben som eksportvej til Norden³⁵. Det mærkelige er, at der findes polykrome kakler helt tilsvarende dem i Sønderportsgade, eller billedfelter herfra på polykrome brugsgenstande så langt borte som i det dengang protestantiske Salzkammergut i Østrig, hvor de veldokumenteret menes at være produceret omkring 1550³⁶. Hertil har transportvejene været meget

mere komplicerede, og hele ovne er næppe fragtet med oksekærre den lange vej. Det kunne snarere tyde på vandrende håndværkere medførende matricer og kundskab. Så det er nok næppe fra Østrig, Niels Thamsen i Ribe har fået sine kakler, og Ribe og Salzkammergut ligger i nogenlunde samme afstand fra de nu formodede produktionssteder for patricerne.

Begrebet “reformationsovne”

Begrebet “reformationsovn” knytter sig i kunsthistorien til en smuk grønglaseret ovn, der stod på slottet Grafeneegg nær Krems ved Donau i Østrig indtil slutningen af 2. verdenskrig. Fyrkammeret var opbygget bl.a. med portrætter af de protestantiske fyrster fra Det schmalkaldiske Forbund³⁷ og røgkammeret med Trosbekendelsen og De ti Bud. Gesimskaklerne viste beretningerne om Josef, der bliver kastet i brønden (1. Mos. 37,18-25) og om Abraham, der fordriver Hagar med sønnen Ismael (1. Mos. 21,8-15). Portalens opbygning og gesimskaklernes akantusfrise er karakteristiske stilelementer. Ovnens proveniens og dens kakler har de sidste 100 år været genstand for diskussioner blandt kunsthistorikere som Walcher von Moltheim 1906, Konrad Strauss 1975, Rosemarie Franz 1981 og Ingeborg Unger 1988. Først sent har fagarkæologer som Hans-Georg Stephan fra 1979, Edgar Ring fra 1996 og Matthias Henkel 1999 fornyet debatten. Denne har især gået på motivernes oprindelse, hvor konklusionen nu er Weser-området i Sachsen, reformationens arnested. Et udbredelseskort over fundsteder viser en tydelig koncentration netop i dette område. Udbredelseskort må dog altid tages med forbehold for museers registrering og indsamlingstradition, forskningsprojekter og publicering, men også selv om der nu kunne sættes flere fundsteder på bl.a. fra Danmark, synes tendensen klar³⁸.

Luthers billedpolitik

Luther karakteriserer kristendommen som en “høre-religion” og ikke en “se-religion”, fordi ordet, som det er nedskrevet i Bibelen, er dens grundlag og ikke som i den katolske kirke helgenlegender og -billeder, ceremonier og pomp og pragt. Men modsat Zwingli og Calvin, den Reformerte Kirkes fædre, der helt forkastede bille-

der, forstod Luther, at mennesket var skabt og levede med sine fem sanser. Ordet kunne derfor ikke stå alene, det var menneskeligt umuligt at forstå og tænke uden billeder. Billeder var ikke blot nødvendige for børnenes skyld, men for alle – også lærde folk. Men billederne er ikke hellige, Gud er ikke deri, de er blot tegn³⁹.

Luther havde set billedernes didaktiske muligheder, og fra den første lille katekismus var hans bøger forsynet med små træsnit, ofte udført af Cranach. Billederne skulle altid være enkle og forholde sig sandt til teksten, og for at der ikke skulle kunne levnes plads til private fortolkninger, skulle de allerhelst være forsynet med en forklarende tekst. Gerne så han bibelske billeder overalt, på husgavle og vægge, til stadig ihukommelse. Det er således, man skal forstå ovnene i Niels Thamsens hus. De er kæmpemæssige katekismer stående midt i stuen til daglig beskuen og påmindelse⁴⁰.

Den billedverden fyldt med symboler, der udfolder sig på kaklerne, og som for samtiden var en umiddelbart forståelig del af dagligdagen, kan for nutidsmennesker på trods af tekstning ofte være svær og til tider umulig at afkode.

Flere af kaklerne i fundet, både ensfarvede grønne og polykrome, kan henregnes til denne gruppe med reformatorisk indhold. På grundlag af disse kan der forsøgsvis rekonstrueres to, eventuelt tre ovne.

Ovn 2. Den eventuelle grønglaserede “reformationsovn”

Selv om der kun er fundet fragmenter af tre grønglaserede kakler i alt til denne ovn, to rektangulære og en kvadratisk, men ingen af specialkaklerne, er det dog muligt, at der har stået en sådan ovn i huset. Den kan imidlertid have været placeret således, at hovedparten af kaklerne dertil ligger i det store uudgravede område. Om ovnens opbygning kan ikke siges meget, udover at den med både rektangulære og kvadratiske kakler har bestået af et fyrrammer med en sandsynligvis ottekantet overbygning (se fig. 4). De grønne kakler kan dog teoretisk have været benyttet sammen med kaklerne fra den polykrome “reformationsovn”. På denne måde kunne de manglende specialkakler måske forklares. Der kendes enkelte eksempler på ovne, hvor monokrome og polykrome kakler er benyttet sam-

men⁴¹. Det kan være sket af nød eller sekundært ved omsætning og udskiftning af defekte kakler⁴².

Det ikonografiske udsagn

Motiv 1. 1 stk. (fig. 9). Det 8. bud (2. Mos. 20,16). Det mest spektakulære stykke i denne gruppe er en rektangulær portalkakkel. Portalen har haft samme udformning som motiv 2. Den tykke, hvidgullige begitning skinner gennem den tynde, grønne, let plettede blyglasur, hvilket er karakteristisk for midten af 1500-tallet. Kaklen stammer fra serien med De ti Bud. For at der ikke skal være tvivl om kaklens budskab, er den på ægte Luthersk vis forsynet med tekst. Kun ca. halvdelen af denne er bevaret, men ved hjælp af andre kakler, bl.a. en helt identisk fra Hildesheim⁴³, og Luthers Katekismus fra 1529⁴⁴ kan læses: [DAS 8 GEBOT DU SOLT NICHT FALSCH GEZEUGN]IS REDEN [WIDER] DEINEN NEHISTEN.

Fig. 9. Motiv 1. Det ottende bud illustreret ved de to liderlige gamle mænds falske vidnesbyrd om utugt under retssagen mod den uskyldige Susanna, som de havde beluret i badet. Foto: Ole Kristiansen.

Das Achte Gebot illustriert durch das falsche Zeugnis der beiden liederlichen alten Männer während des Prozesses von Unzucht gegen die unschuldige Susanna, die sie beim Baden belauert hatten.

Fig. 10. Relieffets hele opbygning citerer tydeligt Dürers træsnit fra *Den lille Passion* fra 1507, hvor Kristus føres for Herodes under falske anklager. Efter Dürer 1946 fig. 238.

*Der ganze Aufbau des Reliefs zitiert deutlich einen Holzschnitt Dürers aus *Der kleinen Passion* von 1507, wo Christus vor Herodes unter falschen Zeugnissen geführt wird.*

Forlægget til kaklens billedfelt er imidlertid ikke hentet fra katekismen, der var illustreret af Crnach, men temaet er det samme, hentet fra det apokryfe tillæg til Daniels bog, som Luther ikke medtog i sin bibeloversættelse, men dog regnede for god og nyttig læsning. Det er den saftige historie om to gamle mænd, der belurede den skønne Susanna i badet, og som de bagefter, da hun afslog deres tilnærmelser, anklagede for hor og afgav falsk vidnesbyrd mod i retten for at redde sig selv⁴⁵. Scenen udspiller sig her i en stor, tøndehvælvet sal gengivet med ægte renæssance-perspektiv, hvilket er typisk for "reformationskaklerne". Fra en balkon overværer et par tilskuere retssagen, der i hele sin ikonografiske opbygning med personernes placering er et citat fra Dürers lille *Passion* fra 1507, hvor Jesus stilles for Herodes (fig. 10). Ligheden mellem de to retssager underbygges af, at allerede John Wickliff i 1300-tallet i en art fattigmandsbibel som forklaring til det 8.

bud skriver, at Jesus jo blev dømt ved to falske vidner⁴⁶ (Markus 14,56ff. Lukas 23,1ff).

Tekstning på modersmålet er karakteristisk for "reformationskaklerne". Og selv om indholdet, her et af De ti Bud, ikke er specielt protestantisk, så har det, at der i det hele taget er en tekst og oven i købet på modersmålet, i sig selv været så provokerende for et i år 1600 nydannet katolsk byråd i Dortmund, at det har beordret to ovne "mit bedenkllicher Schrift" revet ned⁴⁷. Også i Ribe har en kakkelovn med De ti Bud nok været en kraftig protestantisk udmelding.

Motiv 2. 1 stk. (fig. 11). Portal til "reformationsmotiv". Den øverste venstre fjerdedel af en portal viser ved søjlens blænding, den dobbelte kapitæl,

Fig. 11. Motiv 2. Hjørne af reformationskakkel kendetegnet ved portalens udformning. Muligvis fra en korsfestelsesscene. Foto: Ole Kristiansen.

Ecke einer Reformationskachel gekennzeichnet durch die Ausformung des Portals. Möglicherweise von einer Kreuzigungsszene.

Fig. 12. Motiv 3. Kaklen forestiller sandsynligvis PHILOSOPHIA REGINA, der netop afbildes med scepter som herskerinde over de syv frie kunster, ARTES LIBERALES. Foto: Ole Kristiansen.

Die Kachel stellt wahrscheinlich die PHILOSOPHIA REGINA dar, die eben so mit Zepter als Herrscherin über Die sieben freien Künste abgebildet wird.

bueslagets udsmykning og svikkelornamentet, at den hører til “reformationkaklerne”. Portalen er den samme, som er anvendt til korsfæstelsescenen på reformationsovnen i Grafenegg⁴⁸.

Motiv 3. 1 stk. (fig. 12). *Philosophia Regina?* To store fragmenter, en venstre og en højre side, stammer sandsynligvis fra samme kvadratiske portalkakkel. Venstresiden viser nakke, skulder og arm af en person med et kraftigt bølget hår, men det kan ikke afgøres, om det er en mand eller en kvinde. Dragten synes ganske enkel, men over skulderen bærer personen et scepter. Derover ses bogstaverne PHILO, der må være den ene halvdel af en inskription, hvis anden del på højre side kunne være SOPHIA eller blot PHIA. SO kunne være gemt bag ansigtet for at skaffe ligevægt i indskriften, hvilket ofte ses. Desværre mangler netop denne del. Måske kunne kaklen fortolkes som PHILOSOPHIA REGINA, der netop afbildes med scepter som herskerinde over de syv frie kunster, ARTES LIBERALES. Kakler med disse kendes,

f.eks. GRAMMATICA og GEOMETRIA⁴⁹. I billedfeltets nederste højre hjørne ses en ubestemmelig genstand. Det er der, man sædvanligvis ville anbringe noget symbolsk som et ledsagedyr, en hjelm, en krone eller et våbenskjold. Tydningen heraf ville hjælpe til at fastslå personens identitet.

Ovn 3. Rekonstruktion af den polykrome “reformationsovn”

En lille gruppe polykrome kakler kan dels på grund af motivvalg, dels ved en ensartet overfladebehandling stamme fra samme ovn. Til den findes der eksempler på både de kvadratiske kakler til fyrkammeret og de rektangulære til den polygonale overbygning samt gesimskakler til at formidle overgangen mellem ovnens forskellige led.

Den polykrome “reformationsovns” ikonografiske udsagn

Motiv 4. 2 stk. (fig. 13). *Patientia*. Gesimskakkel med kvindeskikkelse liggende på højre side iført fodsid, plisseret klassisk klædning. Over hende står indskriften PACIENT---. Det er Patientia, en af de personificerede klassiske dyder, der altid fremstilles som unge kvinder. Patientia betyder udholdenhed, tålmodighed, overbærenhed og er lasten Iras, vredens, modsætning. Patientia ligger her og holder om et lille lam, men hun plejer at have en okse, der bærer et åg, som sit ledsagedyr. Lammet er normalt ledsagedyr for Mansuetudo eller Benignitas, der betyder mildhed, blidhed og sagtmødighed, men tilsyneladende er begreberne her smeltet sammen.

Forneden har gesimskaklen en smal frise af akantusblade. Denne synes at være typisk for matricer fra egnen omkring Weser-Ober Werra. Gesimskakler med en liggende skikkelse kendes i flere udformninger og er på kendte ovne anbragt nederst på fyrkammeret⁵⁰. Et trekantet fragment af en rumpe med et stykke af gesimskaklens skrå grønglaserede øvre del stammer fra et sammensat hjørne.

På et bindingsværkshus i Hildesheim findes en lignende liggende Patientia udskåret i en af bjælkerne. Der ligger et spændende, uopdyrket forskningsfelt og venter angående forbindelsen mellem udsmykningen af bygninger, møbler og kakkelovne⁵¹.

Fig. 13. Motiv 4. PATIENTIA, en af de personificerede klassiske dyder liggende med sit ledsagedyr: et lam. Foto: Ole Kristiansen.
 PATIENTIA, eine der personifizierten, klassischen Tugenden mit ihrem Begleittier, einem Lamm.

Motiv 5. 1 stk. (fig. 14). Johan Hus. Fragment af kvadratisk portalkakkel med brystbillede af mand klædt i sort og med hvidt skjortebryst. Han holder en åben bog i venstre hånd, der hviler på tekstbjælken. På denne ses de sidste bogstaver af indskriften: ---VS (fig. 14). Kaklen kendes hel i et eksemplar fra Prag, hvor der tydeligt kan læses IOHN HVS (fig. 15)⁵². Her er han let genkendelig fra

Fig. 14. Motiv 5. Johan Hus var bøhmisk reformator og regnedes i lutherske kredse for reformationens forløber i sit oprør mod pavekirken. Foto: Ole Kristiansen.

Johann Hus war böhmischer Reformator und wurde in lutherischen Kreisen wegen seines Aufbruchs gegen die Papstkirche als Vorläufer der Reformation gerechnet.

Fig. 15. Kakkel fra Prag med samme billedfelt som fig. 14, men i en dobbeltportal. Efter Franz 1981 fig. 213.

Kachel aus Prag mit demselben Bildfeld aber im Doppelportal.

Fig. 16. Motiv 6. Josef tyder sol, måne og stjerner og negene på marken som forholdet mellem ham og hans familie. Foto: Ole Kristiansen.

Josef deutet Sonne, Mond und Sterne und die Garben auf dem Felde als das Verhältnis zwischen ihm und seiner Familie.

samtidens grafik med kalotten og fuldskægget, udlæggende teksten fra den bibel, han holder i hånden. Hus var bøhmisk reformator og blev

Fig. 17. Forlægget for kaklen fig. 16 er et stik af Georg Pencz fra 1544. Efter Hollstein 1991 b. 31 s. 128.

Die Vorlage ist ein Stich von Georg Pencz 1544.

brændt som kætter 1415 – hundrede år før den lutherske reformation begyndte. I lutherske kredse regnedes han imidlertid for reformationens forløber og ses ofte afbildet sammen med dennes vigtigste skikkelser. Efter den kvadratiske form hører kaklen til i ovnens fyrkammer.

Motiv 6. 1 stk. (fig. 16). Josefs drømme. (1. Mos. 37,1-11). Brudstykke af gesimskakkel med beretningen om Josef, der tyder sine drømme. På fragmentet ses kun det øverste af Josefs hoved og hans hånd, der med to fingre peger ud gennem to rundbuede vinduer. I det ene ses negene, der bøjer sig for hans neg, og i det andet sol, måne og elleve stjerner, der bøjer sig for ham, og af Josef tydes som forholdet mellem ham og hans familie. Den astrologiske tankegang har man i 1500-tallet ikke undret sig over, den var på det tidspunkt officiel videnskab og dyrket af tidens ypperste videnskabsmænd, f.eks. astronomen Tyge Brahe⁵³.

En hel matrice til kaklen er fundet i Lüneburg, hvor der også blev fundet fejlbrændte, men grøn-glaserede kakler med dette og det følgende motiv 7⁵⁴. De har alle den samme akantusfrise som motiv 4. Forlæg til kaklen er et stik af Georg Pencz fra 1544 (fig. 17)⁵⁵.

Motiv 7. 1 stk. (fig. 18). Josef kastes i brønden. (1. Mos. 37,18-25). Gesimskakkel med fortsættelse af

Fig. 18. Motiv 7. Josef kastes i brønden. Foto: Ole Kristiansen.

Josef wird in den Brunnen geworfen.

beretningen om Josef (fig. 16). På brudstykket ses de to skæggede brødre, der kaster den skægløse Josef i brønden. Kaklen kendes polykrom fra Mellemtysskland og grønglaseret på "reformationsovnens" fyrkammer i Grafeneegg, hvor den danner den øverste gesims, hvilket sikkert også har været tilfældet i Ribe. På disse kakler ses endvidere, hvordan brødrene væder Josefs kjortel med blod. Hele serien findes polykrom i Dresden, her også med fortsættelsen, hvor Josef sælges (1. Mos. 37,25-29). Josef-beretningen skal ses typologisk som henvisninger til Det nye Testamente med Josef symboliserende Kristus. Nedkastningen i brønden svarer til gravlæggelsen, salget af Josef svarer til Judas og de tredive sølvpenge, og Rubens opdagelse af den tomme brønd svarer til kvinderne ved den tomme grav⁵⁶. Til samme ovnkoncept hører også beretningen om Hagar's fordrivelse (1. Mos. 16 og 21,10-15)⁵⁷. Hagar symboliserer jødedommen, den gamle pagt, der fortrænges

Fig. 19. Forlægget for fig. 18 er et stik af Georg Pencz 1546. Efter Hollstein 1991 b. 31 s. 129.

Die Vorlage ist ein Stich von Georg Pencz 1546.

Fig. 20. Motiv 8. *Justitia* udgør sammen med *Prudentia*, *Temperantia* og *Fortitudo* de fire kardinaldyder. Portalens udformning viser, at den hører til "reformationskaklerne". Foto: Ole Kristiansen.

Die *Justitia* bildet mit *Prudentia*, *Temperantia* und *Fortitudo* zusammen die vier Kardinaltugenden. Die Ausformung des Portals zeigt, dass sie zu den Reformationskacheln gehören.

af den nye pagt, kristendommen, i Saras skikkelse (Gal. 4,22-31). Forlæg for kaklen er kobberstik af Georg Pencz fra 1546 (fig. 19).

Motiv 8. 1 stk. (fig. 20). Justitia. Rektangulær portalkakkel med portal som motiv 2, hvilket kæder den sammen med "reformationskaklerne" og dennes dydeserie sammen med motiv 9. Portalen fører ind til et tøndehvælvet rum med endnu en portal, der åbner mod en romansk apside, hvor anlægget for apsishvælvet anes. Foran apsidens står en kvindeskikkelse med det ene ben forrest. Hendes fodsider, klassiske klædning slynger sig i et karakteristisk sving, der var på mode i anden fjerdedel af 1500-tallet ved afbildning af skikkelser med stærk åndelig udstråling. Det ses f.eks. ikke blot hos

Fig. 21. Motiv 9. Ofte skal der kun en detalje til for at identificere et kakkelskår. Her viser føddernes stilling, at det drejer sig om Geometria fra de syv frie kunster. Foto: Ole Kristiansen.

Oft braucht man nur ein Detail um eine Kachelscherbe zu identifizieren. Hier zeigt die Stellung der Füße, dass es sich um die Geometria von Den sieben freien Künsten handelt.

Kristus (se motiv 13, 14, 15), men også på samtidige fremstillinger af de syv vigtigste dyder og ved betydningsfulde kvindeskikkelser fra Det gamle Testamente som Judith; det ses derimod aldrig ved almindelige mennesker. I venstre hånd holder kvindeskikkelsen sit symbol, en vægt, der identificerer hende som retfærdighedens dyd, Justitia. Hun udgør sammen med Prudentia, Temperantia og Fortitudo de fire kardinaldyder, der henviser til de fire paradisfloder (1. Mos. 2,10-11). Kardinaldyderne er altså ikke kun humanistisk verdslige, de har også en religiøs reference. Desværre mangler ansigtet, så det kan ikke konstateres, om Justitia her har det bind for øjnene, der skal garantere hendes upartiskhed.

Motiv 9. 1 stk. (fig. 21). Geometria. Fra samme serie som foregående. To små skår, der på grund af karakteristiske detaljer viser, at de hører til samme kakkell. Føddernes stilling og de spredte tæer genfindes kun hos Geometria fra serien De frie Kunster eller Artes Liberales. Hun genkendes på en

Fig. 22. Motiv 10. Sandsynligvis Atalanta, en græsk mytologisk figur. Foto: Ole Kristiansen.

Wahrscheinlich die Atalanta, eine griechische mythologische Figur.

portalkakkel fra Wels i Østrig dateret til o. 1550, hvor hun med en passer i højre hånd står i en fornem søjlehal, hvis hvælvkonstruktion fremhæves af ribberne, der udgår fra en slutsten eller ring i midten, akkurat som det ses på det andet skår. Fra Wels kendes også en tilsvarende kakkell med Grammatica. Den kunstneriske standard og stilen er den samme, som ses ved Justitia (motiv 8). Karakteristisk er den samme omhyggelige redegørelse for arkitekturen i de rum, hvor personerne befinder sig, og klædernes sving⁵⁸. Man kan forestille sig en oprindelig serie på 14 kakler med de syv frie kunster (artes liberales) og de syv dyder (de fire kardinaldyder og de tre kristelige). De kunne danne grundlaget for en flot overbygning på en kakkellovn. Disse begreber spillede en stor rolle i Melanchtons bibelhumanistiske univers og ses derfor ofte som motiv på kakler.

Motiv 10. 1 stk. (fig. 22). Atalanta? På den øverste halvdel af en rektangulær eller næsten-kvadratisk portalkakkel ses overkroppen af en fornemt klædt kvinde med guldsmykker om halsen og en lille baret på hovedet, som det blev moderne i den sidste tredjedel af 1500-tallet. Trods sin fine dragt er hun bevæbnet med et spyd beregnet til vildsvinejagt, medens hun blæser i sit jagthorn. Hun skal sikkert forestille en jagtglad kvinde fra mytologi-

en. Det er ikke Diana, for hun jager med bue og pil, men måske Atalanta, den hurtigløbende, oldgræske arkadiske kongedatter, der jager og sårer et berygtet vildsvin med sit spyd, og som sådan ses afbildet på græske vaser. Men hvad hun skal på denne ovn – udover at postulere ejerens klassiske dannelse – er uvist.

Indskriften i buen, der må læses som “DW DARFT” = “du må”, synes at mangle en fortsættelse, der kunne befinde sig på den manglende nederste del af kaklen. Den synes ikke umiddelbart at kunne sættes i forbindelse med Atalanta-myten.

Ved at anbringe disse 8 kakler (motiv 4-10) med deres forskellige funktion i en traditionel kakkelforbrug 118 stk.

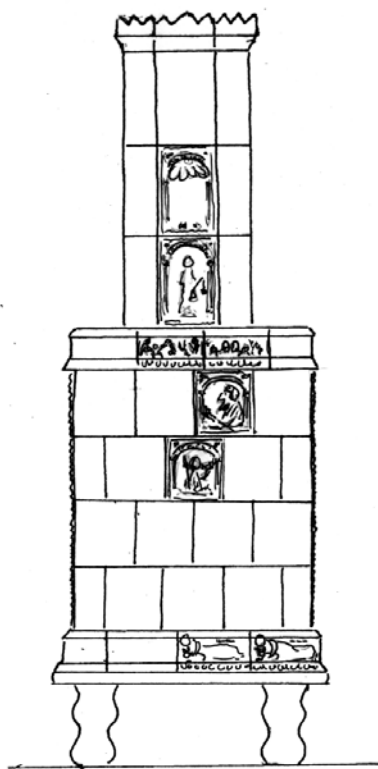

Fig. 23. Rekonstruktionsforslag til den polykrome reformati-
onsovn på grundlag af de fundne kakler. Gesimskaklerne bevi-
ser, at en sådan ovn har stået i huset. Kakkelforbrug 118 stk.
Tegning Ole Kristiansen.

Rekonstruktionsvorschlag für den polychromen Reformati-
ons-Ofen an Hand der gefundenen Kacheln. Die Simskacheln be-
zeugen, dass ein solcher Ofen im Hause gestanden hat.
Kachelverbrauch 118 Stück.

ovn danner der sig et rimeligt billede af den polykrome ovns udseende (fig. 23). Der mangler dog flere elementer f.eks. kvadratiske eller næstenkvadratiske kakler til underdelen og både de øvre og nedre gesimskakler samt kronekaklerne til overdelen.

Ovn 4. Rekonstruktion af Niels Thamsens polykrome ovn fra 1552

Af Sønderportsgades ovne tegner den polykrome ovn fra 1552 sig tydeligst. Den er opbygget af brede rektangulære kakler suppleret med specialkakler med samme værkstedstræk, f.eks. den kunstneriske standard, den hvide blomst, der nærmest er værkstedets bomærke, glasurens karakter og ikke mindst den meget specielle udformning af rumperne (se nedenfor)⁵⁹. På grundlag af fragmenter af 11 rektangulære kakler med 5 forskellige motiver, 4 vandrette listekakler, hvoraf 2 udgør et sammensat hjørne, samt 3 lodrette listekakler, kan der gives flere rekonstruktionsforslag. Da kaklerne blev anskaffet, sandsynligvis importeret fra en fjern sachsisk pottemager ved Elben eller Weser, er de sikkert ankommet til Ribe med skib som et helt ovnkoncept indeholdende alle de nødvendige kakler – alt omhyggeligt nedpakket i kasser og tønder. Hvordan ovnen har skullet se ud kan måske udledes af det fundne materiale.

Da der til en almindelig ovn udelukkende af kakler let kan gå op til 80-100 enkeltdele, og da der i Sønderportsgade fuldstændigt mangler de typiske kvadratiske kakler til fyrkammeret, oftest i form af portal- eller medaljonkakler, kunne man forestille sig, at fyrkammeret har været en jernovn. I så fald har kun overdelen, røgekammeret, været opbygget af kakler – og man kunne nøjes med det halve antal. Jernovnen, som importvare fra Harzen eller Hessen, begyndte netop at vinde indpas i Danmark i sidste del af 1500-tallet⁶⁰. At kun få af disse er bevaret skyldes givet, at gammelt jern, modsat knust keramik, er blevet genbrugt. En jernovn med en traditionel kasseformet eller polygonal overbygning af kakler vil normalt foroven afsluttes med en krans af kronekakler. Disse mangler imidlertid også, men da det kun drejer sig om otte kakler, kunne de dog nemt befinde sig uden for det udgravede område.

Da der også mangler eksempler på de nødvendi-

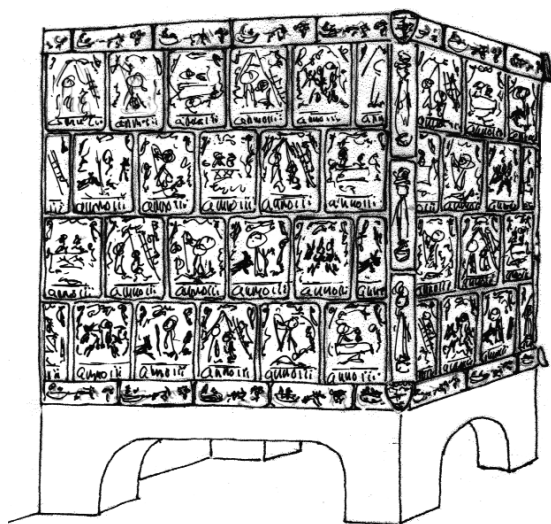

Fig. 24. Rekonstruktionsforslag til den polykrome ovn fra 1552 som kasseovn på grundlag af de fundne kakletyper samt de her postulerede halverede kakler ved hjørnerne, der er betingelsen for opmuringen i forbandt. Til ovnen er brugt i alt 90 enheder: 62 kakler, deraf 12 halve, 6 lodrette lister, 18 vandrette lister, deraf to tilskårne samt 4 sammensatte hjørner med våbenskjold. Rumpernes konstruktion forårsager en bred fuge mellem de enkelte kakler. Omtrentlige mål: h. 1,15 m, b. 0,65 m, l. 1,05 m. Dertil kommer et fundament på ca. 0,30 m. Tegning: Ole Kristiansen.

Rekonstruktionsvorschlag für den polychromen Ofen von 1552 als Kastenofen auf Grundlage der gefundenen Kacheln und der hier postulierten halbierten Kacheln an den Ecken, die eine Bedingung für den Verband des Aufbaus sind. Für den Ofen sind ins gesamt 90 Einheiten verwendet: 62 Kacheln, davon 12 halbierte, 6 senkrechte Leisten, 18 ganze waagerechte Leisten davon zwei zugeschnittene sowie 4 zusammengesetzte Ecken mit Wappen. Die Konstruktion der Rumpfe verursacht eine breite Fuge zwischen den Kacheln. Maße ca. H. 1,15 m, B. 0,65 m, L. 1,05 m. Dazu kommt noch ein Fundament von etwa 0,30 m.

ge gesimskakler og hjørner, må konstruktionen være anderledes. Denne afsløres måske af de lodrette listekakler, der er højere end de rektangulære kakler i forholdet 3-4, således at tre lister à ca. 35 cm svarer til fire rektangulære kakler à ca. 26 cm. De kunne fint være anbragt som hjørnelister. Det giver en højde på 1,05 m. Dertil kommer så den vandrette frise af listekakler øverst på 9 cm, i alt 1,14 m. Til en fire kakkelt høj ovn bygget i forbandt skal der bruges 12 halve kakler, enten gennemskårne helkakler eller særlige kakler i dette format. Ingen af typerne er fundet. En ovnkonstruktion uden forbandt kendes som overbygning på en jernovn fra Kempton/Algäu⁶¹. Den er uden

gesims og halve kakler, men med kakler og lodrette skråstillede hjørnelister, hvis format er som i Ribe. Der er en bred fuge af ovnlister mellem kaklerne; det kunne evt. skyldes, at de er udstyret med den samme usædvanlige rumpetype som Ribekaklerne (se afsnit om kaklernes konstruktion). En jernovn på ben er sædvanligvis omkring 1 m høj, og med en kakkelloverbygning i overensstemmelse med kaklernes mål ville det resultere i en ovn på omkring 2,15 m, hvilket der næppe har været plads til i Niels Thamsens stue.

Dette giver anledning til en helt tredje rekonstruktion, nemlig som ren kasseovn, d.v.s. en kakkellovn bestående af et stort kasseformet fyrkammer uden overbygning, som det bl.a. ses på et par samtidige ovne fra Schweiz, hvor der også er fundet anvendelse for de lodrette og vandrette lister⁶². En sådan rekonstruktion ville måske også forklare de rektangulære kaklers atypiske, dybe rumper, idet de jo her er placeret i fyrkammeret, hvor der kræves en særlig kraftig konstruktion. Med fundament og evt. nedre gesims ville den få den passende højde på 1,40 – 1,50 m (fig. 24).

Kaklernes konstruktion

De ret brede, rektangulære, flade kakler med den smalle, lave, uprofilerede rand har en underlig gammeldags karakter og må være fremstillet på en ret utraditionel måde (fig. 25). Modsat renæssancekaklernes normale, stramme arkitektoniske indramning med en klassisk søjlebåret portal omkranses billedfeltet her sammen med tekstbjælkens sengotiske bogstavformer af en frodig, uregelmæssig bladdekoration. En sammentegning af rammerne fra de fem forskellige kakler viser imidlertid, at bladdekorationen ikke er ens. Kun tekstbjælken forneden og den øverste del med de to papegøjer som "svikkelmotiv" er fælles. Medens tekstbjælken er skåret til lejligheden, må papegøjedelen stamme fra patricerammen til en ukendt portalkakkel, hvor selve portalåbningen med søjler og bueslag er udfyldt med ler, således at niveauforskellen til billedfeltet er forsvundet. Portalens yderste halvcirkel kan stadig anes. Dette har dannet patricerammen, der har haft en åbning passende til billedfelterne, der er hentet fra kendte serier. Med denne sammensatte patrice fremstilles matricen. Da de naivt udførte blomster og blade er

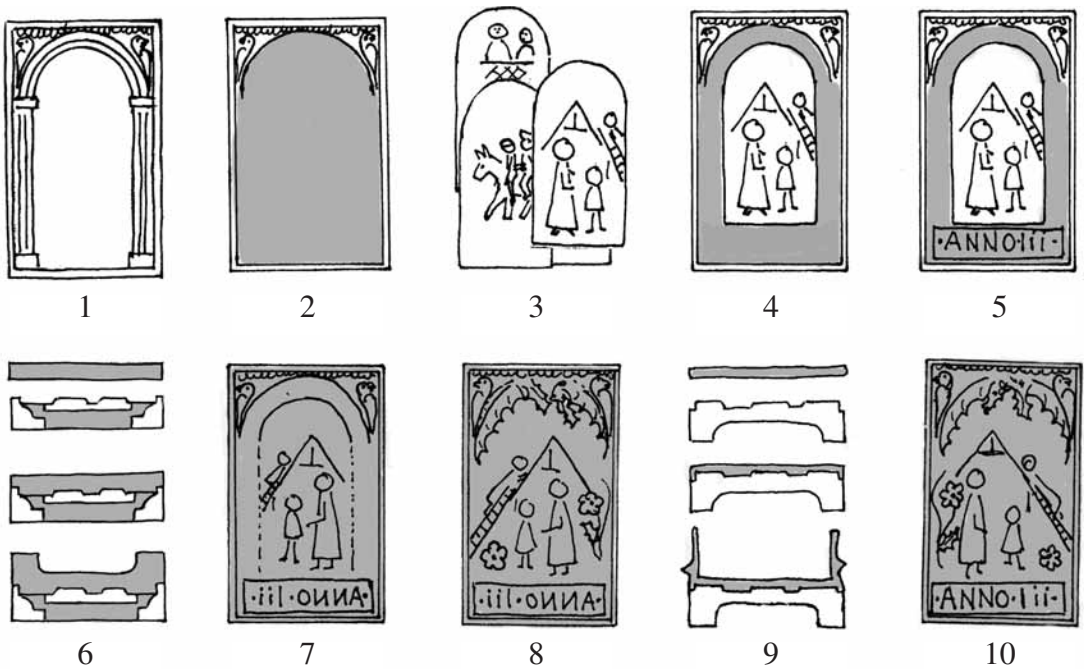

Fig. 25. Rekonstruktion af arbejdsgangen ved fremstilling af den polykrome kakkelse fra 1552. Den grå farve angiver blødt eller læderhårdt ler. 1) Patricerammen til en ikke kendt portalkakkel med bærspisende papegøjer som svikkelmotiv vælges som udgangspunkt. 2) Åbningen i midten fyldes op med ler, så søjler og bueslag dækkes, mens papegøjerne og en lav ramme bevares. 3) Færdige, indkøbte patricebilledfelter fra forskellige ældre serier udvælges. 4) Et billedfelt, her med motiv 11, presses ned i leret, og der renses omkring det for oppresset ler. 5) Tekstbjælken med "ANNO lii" stemples, og den retvendte positive patrice er nu færdig. 6) En tyk lerplade presses ned over den, og der dannes et negativt aftryk, matricen, der forsynes med en solid ramme og evt. et håndtag. 7) Den rå, negative matrice skal nu efterbehandles, og grater skal fjernes. 8) Kristornblade, blomster og stængler skæres i det læderhårde ler, og stigen og munkens kutte forlænges ud over det oprindelige billedfelt. Alle matricer selv med samme motiv vil derfor blive forskellige. Matricen er nu færdig og brændes og derefter klar til evt. salg. 9) Andre pottemagere kan nu fremstille kakler dermed. En af dem har forsynet sine med en usædvanlig dyb rumpe med en underlig vulst. 10) Den færdige læderhårde kakkeler er klar til begynde, glasering og bemaling inden den brændes.

Herstellungsvorschlag für eine Matrice mit dem Motiv 11 in der polychromen Kachelserie von 1552. 1) Der Patricenrahmen für eine nicht bekannte Portalkachel mit beerenfressenden Papageien als Zwickelmotiv wird als Ausgangspunkt gewählt. 2) Die Öffnung in der Mitte wird mit Ton ausgefüllt, so daß die beiden Säulen und der Bogen gedeckt werden; nur die Papageien und ein niedriger Rahmen bleiben frei. 3) Eingekaufte, gebrauchsfertige Patricenbildfelder von verschiedenen älteren Serien werden ausgesucht. 4) Ein Bildfeld, hier mit dem Motiv 11, wird in den Ton gepreßt. Der aufgepreßte Ton wird entfernt und die Oberfläche geglättet. 5) Der Textbalken mit "ANNO 1552" wird eingestempelt, und die rechtverkehrte Patrice ist fertig. 6) Eine dicke Tonplatte wird auf die Patrice für eine negative Abformung gedrückt, die Matrice. Diese wird nun mit einem soliden Rahmen und eventuell eine Handhabe versehen. 7) Die rohe, spiegelverkehrte Matrice wird nachbossiert, alle Grate werden entfernt. 8) Christdornblätter, Blumen und Zweige werden in den lederharten Ton geschnitzt, und die Leiter und die Mönchkutte werden über das ursprüngliche Bildfeld verlängert. Alle Matricen mit diesem Motiv werden deshalb verschieden. Die Matrice ist fertig und soll gebrannt werden um eventuell verkauft zu werden. 9) Andere Töpfer können nun Kacheln damit abformen. Einer von ihnen hat seine mit einem ungewöhnlich hohen Rumpf mit einem eigentümlichen Wulst versehen. 10) Die fertigen, lederharten Kacheln werden erst engrobiert und dann glasiert und bemalt, bevor sie gebrannt werden. Wegen nachlässiger Massenproduktion fällt die Glasur verschieden aus. (Siehe fig. 28).

forskellige fra kakkeler til kakkeler og fuldstændigt tilpasset det enkelte motiv, må de være skåret i den endnu bløde matrice; derved er aftrykket af samlingen mellem billedfelt og ramme skjult. – Hver enkelt matrice er således individuelt bearbejdet; skulle der laves flere med det samme motiv, ville de alligevel blive forskellige. Både rammen og

princippet er enestående og findes tilsyneladende ikke beskrevet i litteraturen.

Også rumperne er af en usædvanlig konstruktion, og har ikke nødvendigvis noget at gøre med matricemageren, men må være en ejendommelighed ved den pottemager, der har lavet kaklerne (fig. 26). Den 7-8 cm dybe rumpe på de rektangu-

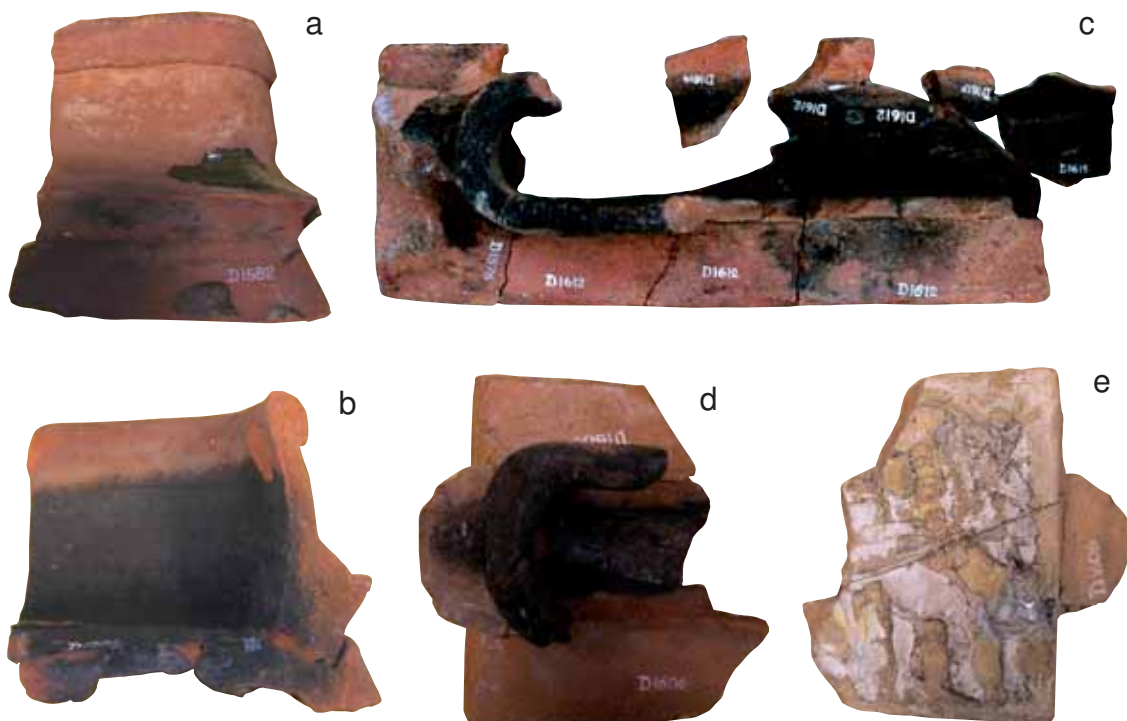

Fig. 26 Rumpformer. a. 1552-kakkel set fra siden. Drejet rumpe med omlagt rand og pålagt tilskåret vulst. b. Samme set i snit (det sodede brud tyder på en livsfarlig utæt ovn!). c. Lodret liste set fra bagsiden, drejet rumpe og afslåede næb til venstre. d. Vandret liste set fra bagsiden, drejet rumpe med næbet i behold. e. Samme set fra forsiden med næbet ragende frem. Foto: Ole Kristiansen.

Rumpfformen. a. 1552-Kachel von der Seite gesehen. Gedrehter Rumpf mit verstärkter Mündung und aufgelegtem Wulst. b. Rumpf derselben Kachel im Querschnitt (Der rußige Bruch deutet auf einen lebensgefährlichen, undichten Ofen!). c. Rückseite einer senkrechten Leiste mit gedrehtem Rumpf mit abgeschlagenem Zapfen links. d. Rückseite einer wagerechten Leiste mit gedrehtem Rumpf und dem Zapfen intakt. e. Schauseite derselben Leiste mit hervorragendem Zapfen.

lære kakler er på ydersiden forsynet med en underlig ikke tidligere beskrevet tilskåret vulst, der ofte rager ud over kanten og må have forårsaget en bred fuger mellem kaklerne. Måske har funktionen været at sikre en stabil opbygning med ovneret. De vandrette og lodrette listekaklers konstruktion med et næbagtigt fremspring i begge ender er lige så besynderlig. Fremspringene synes enten at skulle skabe mellemrum eller være beregnet til at gribe ind i noget, men ikke i hinanden, og de fleste fremspring var da også slået af allerede ved opmuring af ovnen.

Den polykrome 1552-ovns ikonografiske udsagn – rammen

Det gotiserende løvværk kunne med de spidse blade og frugter minde om kristtornegrene. Hvis

renæssancemennesket har set dem således, vil han have forbundet dem med Kristi tornekrone og de røde bær som Kristi blod. Kristtorn (på tysk Kristdorn eller Stechpalme) benyttedes nemlig i katolske egne ved kirkelige optog palmesøndag, for ifølge en legende var det med sådanne grene, man havde hilst Kristus ved indtoget i Jerusalem – bladene fik først tornene langfredag⁶³.

De to papegøjer i hvert sit hjørne må være de næsten 60 cm store, langhalede, blå eller grønne alexanderparakitter, der stammer fra Indien⁶⁴ (fig. 27). De har været kendt i Europa siden oldtiden og blev holdt som eksklusive kæledyr i adelige kredse bl.a. på grund af deres evne til at efterligne den menneskelige stemme. Siden middelalderen har de af flere grunde været opfattet som et Maria-symbol., bl.a. fordi man tolkede deres skrig:

Fig. 27. I en sort-hvid gengivelse med den rigtige lysætning ses relieffet tydeligere. Den langhalede alexanderpapegøje sidder som Maria-symbol i kristtornen og ernærer sig ved bærrene, som var det vinen i nadverhandlingen. Foto: Den antikvariske Samling, Ribe.

In schwarzweißer Wiedergabe mit dem richtigen Licht sieht man das Relief deutlicher. Der Alexanderpapegei sitzt als Mariasymbol im Christdorn und ernährt sich von den Beeren als sei es der Wein des Abendmahls.

“AVE! AVE!”, som Gabriels bebudelseshilsen til Maria: “AVE, gratia plena—” eller omvendt “EVA, EVA” forkydende gudsmoderen Maria som den “Den ny Eva”⁶⁵.

På kakler kendes sammenstillingen Maria – papegøje fra to fornemme Kölner-skålkakler fra ca. 1500. Den ene kakkel viser bebudelsen, på den anden sidder papegøjen i det blomstrende Livets Træ⁶⁶. På samme måde blomstrer kristtorngrenene på kaklerne og får således en dobbelt betydning. På syndefaldsscener som på f.eks. Dürers kobberstik fra 1504 og Erhardt Altdorfers bibeltitelblad fra 1533 – herhjemme genbrugt på titelrammen til Christian III’s bibel fra 1550⁶⁷ – ses papegøjen siddende i Livets Træ.

Tekstbjælken er speciel. Årstallet ANNO Lii

(fig. 2) er skrevet med gotiske minuskler og romertal, hvilket leder tanken hen på langt ældre gotiske kakler⁶⁸. Allerede fra 1530’erne ville en sådan tekst på kakler normalt stå med latinske bogstaver og arabertal⁶⁹. Årstal på kakler er sjældne og angiver ofte dynastiske forhold⁷⁰, men på Sønderportsgade-kaklerne med deres stærkt antikatske indhold kunne årstallet 1552 muligvis referere til en bestemt begivenhed af stor reformatorisk betydning. De protestantiske tropper havde netop det år under ledelse af kurfyrst Moritz af Sachsen jaget kejser Karl 5. på vild flugt over Alperne, fået løsladt den protestantiske kurfyrste Johann Friedrich der Grossmütige af kejserens fangenskab og ved en påfølgende fredsslutning i Passau fået ophævet “Det Augsburgske Interim”⁷¹ og dermed vundet fuld religionsfrihed⁷². Det synes at være en plausibel lejlighed at fejre med et reformatorisk ovnkoncept.

Billedfeltet

Billedfelterne, der jo forhandlede som løsdele, er hentet fra forskellige lidt ældre kakkelseserier med protestantiske temaer. De illustrerer lignelser og begivenheder hentet fra Det Nye Testamente eller er forklaringer til den lutherske kristendomsforståelse. På grønglaserede, eller endnu bedre, uglaserede eksemplarer ses, at de er af høj kunstnerisk kvalitet. Dette skjules desværre på de polykrome kakler i Ribe af den tykke, ugenomsigtige tinglasure og den noget skødesløse bemaling, hvor farvelægningen tilmed kan variere fra kakkel til kakkel (fig. 28).

Lignelsen om den gode hyrde eller Kristi fårestald

Forlægget til en af disse kakler (motiv 11) er et træsnit af Hans Sebald Beham fra 1524 med en rimet tekst af Hans Sachs. (fig. 29) Det findes kun bevaret som kopi i et enkelt eksemplar; men efter de fundne kakler at dømme må serien have bestået af mindst tre forskellige træsnit⁷³. De virker som illustrationer til en Luther-prædiken fra 1522, hvor han definerer de tre slags hyrder⁷⁴. Der er den trofaste tjener, der som Kristus giver sit liv for fårene, d.v.s. den menighed, der er i hans varetægt. Der er lejesvenden, levebrødspræsten, der muligvis prædiker ret men flygter, når ulven kommer. Og der er

Fig. 28. Lejesvendens ansigt på tre kakler med motiv 12 (fig. 32). Her ses hvor stor forskel, der kan være i glaseringen af samme motiv. En sammenligning med en kachel fra København fra en lignende serie viser, i hvor høj grad glasuren har sløret det omhyggeligt udførte relief (se fig. 34). Foto: Ole Kristiansen.

Das Gesicht des Mietlings auf drei Kacheln mit Motiv 12 (fig. 32). Hier sieht man, wie groß der Unterschied in der Glasurarbeit beim selben Motiv sein kann. Ein Vergleich mit einer unglasierten Kachel aus Kopenhagen einer ähnlichen Serie zeigt, wie sehr der Glasur das sorgfältig ausgeführte Relief verschleiert hat (fig. 34).

Fig. 29. Hans Sebald Behams antikatsolske træsnit med forklarende vers af Hans Sachs fra 1524 er det grafiske forlæg til motiv 13. Det anskueliggør Johs. kap. 10 med evangeliets fjender, der bryder ind alle vegne i Kristi farestald. Efter Geisberg 1930 nr. 221.

Hans Sebald Behams antikatholischer Holzschchnitt mit erklärendem Vers von Hans Sachs von 1524 bildet die graphische Vorlage für Motiv 13. Hier wird Johannes Kap. 10 mit den Feinden des Evangeliums, die überall in den Schafstall Christi einbrechen, veranschaulicht.

Fig. 30. På en matrice fra Speyer ses patriceskærerens redigerede udsnit af Behams træsnit passende til kakkens rektangulære format. Efter Strauss 1983 Tafel 125,2.

Auf einer Matrice aus Speyer sieht man den redigierten Ausschnitt des Patricenschneiders von dem Holzschchnitt Behams für das hochrechteckige Format der Kachel angepasst.

ulvene, der stjæler fårene fra herrens hjord, det er de gejstlige og verdslige tyranner som paven og hans folk og de fyrster, der er imod evangeliet, d.v.s. reformationen.

Evangeliets fjender specificeredes nærmere af Melancton 1530 i Den augsburgske Bekendelse⁷⁵ og aktualiseredes senere i 1535 af Luther i kommentarerne til Galaterbrevet kap.1,8⁷⁶. Her advares mod djævelens gerninger i form af falske forkyndere som papister, sværmere, gendøbere, tyrker⁷⁷ og jøderne med deres lovreligion. Reformationen i Danmark blev ikke gennemført ved, at Chr. III satte sit navn under; der var århundredet ud en stadig kamp mod gamle katolikker, uvidende præster, gendøbere, philipister, reformerte, katolsk modreformation og reformkatolicisme, jødisk lovreligion, anglikanske påvirkninger etc. Først med ortodoksien i begyndelsen af det følgende århundrede kom der mere styr på tingene⁷⁸.

Motiv 11. 1 stk. (fig. 31). WER ANDERSWO HINEINSTEIGT Johs.10,1. a. Billedfeltet er kendt fra en næsten helt bevaret kakkematrice fra Speyer i Sydtyskland (fig. 30)⁷⁹. Matricen viser et revideret udsnit af Behams træsnit (fig. 29), hvor Kristus står som den gode hyrde og dørvogter og tager imod en lægmand, der har fundet den rette indgang. Nogle får kigger frem fra fårestalden, medens tyve og røvere bryder ind gennem taget. På en stige helt ude til højre lænet op ad taget ses en af røverne i munkekutte. Ovenover står et citat fra Johs. 10,1: "--ANDERSWO HINEINSTEIGT--"⁸⁰ – "den, der ikke går ind i fårefolden gennem døren, men stiger over andetsteds, han er tyv og røver". På kaklen fra Sønderportsgade (fig. 31) har matricemageren for at udfylde fladen og lette forståelsen primitivt tilføjet det nederste af munkens blå kutte, hans ben og det nederste af stigen. Kristus er klædt i brun kjortel, medens lægmanden er iført en simpel, blå frakke og lange, sorte hoser i modsætning til de øvrige på Behams træsnit, der er klædt som munke, nonner og lærde. På træsnittet bærer han desuden en hakke eller økse over skulderen, hvilket karakteriserer ham som bonde, håndværker eller måske snarest bjergmand (se motiv 16). Han repræsenterer det, Luther kalder "det almindelige præstedømme"; det fremgår af et samtidigt træsnit med samme motiv udført af Hans

Fig. 31. Motiv 11. Billedfeltet fra fig. 30 er benyttet til kaklen fra Sønderportsgade. For at lette forståelsen har matricemageren tilføjet det nederste af stigen med munkens kutte og ben. Foto: Ole Kristiansen.

Das Bildfeld von Fig. 30 ist für die Kachel in Sønderportsgade verwendet. Um das Verständnis zu erleichtern hat der Matricemacher die Beine und Kutte des Mönches und den unteren Teil der Leiter hinzugefügt.

Sebald Behams bror, Bartel Beham, hvor han får overrakt en nøgle af Kristus, d.v.s. magten til at tilsige den angrende syndernes forladelse (Matt. 16,18-19 og tydeligere i Matt. 18.15ff)⁸¹.

Brødrene Beham gik i Nürnberg sammen med Georg Pencz under betegnelsen "Die gottlosen Maler" på grund af deres stærkt antikatsolske agitation. Deres flyveblade var ofte ledsaget af en barsk tekst af Hans Sachs. Denne frimodige omgang med ytringsfriheden endte med en retssag i 1527, der – af hensyn til den ellers protestantiskindede bys handelsforbindelser – resulterede i, at Sachs fik mundkurv på, og brødrene blev frikendt, men måtte forlade byen⁸².

Fig. 32. Motiv 12. På billedfeltet på en grønglaseret kakkel fra Enns i Østrig ses Kristus som den gode hyrde, der forsværer sin hjord mod ulven, mens lejesvenden flygter. Foto: Museum Lauriacum, Enns Østrig.

Auf dem Bildfeld einer grünglasierten Kachel aus Enns in Österreich sieht man Christus als den guten Hirten, der seine Herde gegen den Wolf verteidigt, während der Mietling flieht.

Motiv 12. 3 stk. (fig. 33). ICH BIN EIN GVTER HERT. Johs. 10,11-16. Hele billedfeltet kendes fra en bevaret portalkakkel fra Enns i Østrig (fig. 32). Den er ligeledes forsynet med citat fra Johs. 10, her vers 11: "ICH BIN EIN GVTER HERT ICH LASSE MEI LEBE VOR MEINE SCHAFFE"⁸³. På kaklen (fig. 33) ses Kristus med gul cirkelglo-rie, brun kjortel og med bare fødder. I sin højre hånd holder han hyrdestaven, der er en parallel til sejrxfanen i opstandelsesscener. Med den forsvarer han fårene mod den sorte ulv, der kommer ind fra venstre og er forlænget et par cm. Ulven symboliserer pave og tyranner. Med sin venstre hånd viser Kristus ned mod to små, hvide lam, menig-

Fig. 33. Motiv 12. For at udfylde fladen er ulvens sorte krop forlænget et par cm. Foto: Ole Kristiansen.

Um die Fläche auszufüllen hat man hier den schwarzen Körper des Wolfes um ein paar Zentimeter verlängert.

Fig. 34. Sortsværtet 1600-tals kakkel fra København med billedfelt med samme tema, men udført af en anden patriceskærer. For eksempel mangler det karakteristiske sving forneden i Kristi kjortel. Men scenen er den samme. Kristus er her den gode hyrde, som fårene kender og følger. Foran fårestalden ses den kristne lægmand i kamp med ulvene, medens lejesvenden flygter øverst til højre. Det kunne føre til mistanken om, at et ikke bevaret træsnit af en af Beham-brødrene har tjent som forlæg. Foto: Anneli Bork, Ehlers Samling Haderslev.

Kachel mit Eisenfarbe aus Kopenhagen Anfang 1600 mit demselben Thema, aber von einem anderen Patrizenschnitzer. Z.B. fehlt der charakteristische Schwung unten am Rock Christi. Die Szene bleibt aber dieselbe. Christus ist hier der gute Hirte, den die Schafe kennen und dem sie folgen. Vor dem Schafstall kämpft ein treuer Laie gegen die Wölfe, während der Mietling oben rechts flieht. Das könnte zu dem Verdacht führen, daß ein nicht erhaltener Holzschnitt von einem der Beham-Brüder als Vorlage gedient hat.

heden, ved sine fødder. Til højre forsvinder lejesvenden, levebrødspræsten, med hyrdestav over skulderen. Han er ligeglad med sine får og flygter som i Johs.10,12-13. I modsætning til Kristus og lægmanden, der får overrakt nøglemagten, er han som den onde efter middelalderlig tradition vist i profil med karikerede ansigtstræk. Han fremstilles som munk med munketonsur og iklædt en kutte, der på et fragment er grøn og hvid, på et andet brun og hvid (se fig. 28).

En tredje kakkel med samme tema er fundet i København (fig. 34). Her illustreres Johs. 10,3-4 og 11-13. Den er fra begyndelsen af 1600-tallet, sortsværtet og i en helt anden indramning⁸⁴. Fælles kendetegn for seriens billedfelter er Kristus med cirkelglorie og iført kjortel, medens de øvrige personer er i samtidsdragt, og på to af dem er sce-

nen den samme ydmyge bindingsværksbygning. Lignelsen synes ikke at have fundet billedlig anvendelse i katolsk tid eller i samtidige katolske miljøer, billedbrugen må være en oplagt protestantisk nyskabelse⁸⁵.

Passionsserie

Motiv 13. 2 stk. (fig. 35). *Kristi opstandelse*. Kristus træder Død og Djævel under fode påskemorgen. I det gule billedfelt ses Kristus med stråleglorie. Stråleglorien benyttes tilsyneladende kun i situationer, hvor Kristus udstråler en særlig kraft, som ved nadverindstiftelsen, korsfæstelsen og opstandelsen⁸⁶. Håret er langt og brunt, og han er iført brun kappe, men ellers nøgen. I højre hånd holder han sejrspanen, hvormed han besejrer djævelen, der er vist i profil med karikerede, jødiske træk og iført sort munkekutte. Døden er vist som skelet. Over skelettet ses den åbne, tomme grav som en hvid ligkiste. Billedfeltet hører oprin-

Fig. 35. Motiv 13. Det smalle billedfelt har nødvendiggjort frodigere bladdekorationer langs siderne. Foto: Ole Kristiansen.

Das schmale Bildfeld benötigte üppigeres Laubwerk an den Seiten.

Fig. 36. Billedfeltet fra denne matrice fra Speyer, hvor Død og Djævel trædes under føde ved opstandelsen påskemorgen er uredigeret genbrugt på kaklen i Sønderportgade. Efter Strauss 1983 Tafel 125,1.

Das Bildfeld von dieser Matrice aus Speyer, wo Tod und Teufel bei der Auferstehung Ostermorgen unter die Füße getreten werden, ist unredigiert wieder verwendet auf der Kachel in der Sønderportgade.

deligt ikke til serien med Kristi færestald. Det er tydeligvis skåret af en anden kunstner. Død og Djævel i de lignende skikkelser kendes fra en kachel efter et forlæg af Cranach med henvisning til Luthersk-Paulinsk opfattelse af retfærdiggørelse ved tro alene i Kristi korsdød⁸⁷. En kakkelmatrix med dette billedfelt kendes ligesom motiv 11 fra Speyer (fig. 36)⁸⁸.

Lignelser

Motiv 14. 2 stk. (fig. 37). Lignelsen om den rige mand og Lazarus. Lukas 16,19. I midten ses et vel-dækket bord med en underdug med skarpe læg og en hvid overdug. Ved bordet sidder den rige mand i renæssancedragt, der på det ene fragment er blå

Fig. 37. Motiv 14. Lignelsen om Lazarus og den rige mands måltid kendes i flere andre udgaver på kakler, men denne er ny. Den nederste del med Lazarus og hundene mangler. Foto: Ole Kristiansen.

Das Gleichnis von Lazarus und der Mahlzeit des reichen Mannes ist auf Kacheln in mehreren Versionen bekannt, aber diese ist neu. Der untere Teil mit den Lazarus und den Hunden fehlt.

og brun, og på det andet hvid og brun. Han har sort baret på hovedet, guldkæde om halsen og i højre hånd et guldbæger. Ved hans venstre side sidder en kvinde i renæssancedragt, hun har gyldent hår og guldkæde om halsen. Bag dem ses en høj stoleyrg, der understreger deres sociale position. Ved mandens højre side står en barhovedet tjener i hvid og blå renæssancedragt. Den nederste del med den fattige mand og hundene mangler⁸⁹. Motivet kendes på kakler i flere andre versioner.

Motiv 15. 3 stk. (fig. 38). Den barmhjertige samaritaner. Lukas 10,25-38.⁹⁰ På den gule baggrund ses den nøgne, udplyndrede mand med hvid forbinding om hovedet siddende på et sort muldyr. Bag ham sidder samaritaneren afbildet som en turbanklædt, skægget rytter, iført brunt tøj og sorte støvler med tidstypiske lange hjulspor. Turbanen ville i 1500-tallet med de fremrykkende tyrkiske hæres besættelse af store dele af Østeuropa betegne en tyrk, altså en fjende, på samme måde som samaritaneren var en fjende for jøderne. Maleren har haft travlt og ikke malet ærmet brunt på samaritanerens arm, der holder om den nøgne mand, men ladet den være hvid som ham. Motiverne 13, 14 og 15 er ikke blevet udvidet til

Fig. 38. Motiv 15. Den barmhjertige samaritan. Kakkelmaleren (se Hans Sachs' tekst under Ammans Haffner fig. 8) har haft travlt under glaseringen, han har her glemt at male samaritanerens ærme brunt. Foto: Ole Kristiansen.

Der barmherzige Samariter. Der Kachelmaler (siehe den Text von Hans Sachs unter Ammans Haffner fig. 8) hat es so eilig beim Glasieren gehabt, dass er den Ärmel des Samariters braun zu malen vergessen hat.

siderne som motiv 11 og 12, og kristtornrammen langs siderne er derfor fyldigere.

Specialkakler – listekaklernes billedfelt

Motiv 16. 4 stk. (fig. 39). Kanefart. Vandret listekakkel. Disse kakler må, selv om de mangler den hvide blomst, høre med til serien på grund af glasuren og brænding og ikke mindst den besynderlige konstruktion af rumpen. Kunstnerisk er reliefferne her af langt ringere kvalitet end de øvrige og må være en senere matricemagers eget kluntede forsøg på fremstilling og udsmykning af en manglende specialkakkel. Det virker, som om reliefferne er presset ned i matricen med flere mindre stempler, især de diletantisk udførte tre træer eller blomster i højt græs står underligt skævt, og man kan se randen af stemplet. Den hestetrukne, udsmykkede kane med de festklædte mennesker, en mand og en kvinde, kendes fra grafiske skildringer af samtidens folkelige fester og fyrstelige triumftog, der fejredes med optog gennem byen⁹¹. De forskellige håndværkerlaug i stiveste puds medbragte deres redskaber, f.eks. kom bjergarbejderne med deres hakker over skulderen. Måske er det en sådan hakke, manden på kaklen bærer over skulderen, eller er det blot en pisk⁹². Bjergarbejdere på en ovn med reformatoriske billedkakler ville ikke

Fig. 39. Motiv 16. De vandrette listekakler med kanefarten uden kristtornblade og blomst er tydeligt fremstillet til ovnkonceptet af en langt primitivere håndværker end den, der har skåret billedfelterne, og end den, der har fremstillet matricerne. Foto: Ole Kristiansen.

Die wagerechten Leistenkacheln mit der Schlittenfahrt ohne Christdornblätter und Blume sind deutlich von einem weit primitiveren Handwerker für das Ofenkonzept gebastelt, als dem, der die Bildfelder geschmückt hat, und als dem, der die Matrizen hergestellt hat.

Fig. 40. Motiv 17. Våbenskjoldet er monteret på listekaklen med en klump ler. Pletter af bly og tinglasur derpå må komme fra glasurpulveret på den endnu ubrændte, læderhårde kakkel under monteringen. Kaklen bliver således kun brændt én gang – og altså uden forglødning. Foto: Ole Kristiansen.

Das Wappenschild ist mit einem Tonklumpen auf die Leistenkachel montiert. Flecken von Blei- und Zinnlasur darauf müssen von dem Glasurpulver auf der noch ungebrannten, lederharten Kachel während der Montierung stammen. Die Kachel wird also nur einmal gebrannt – kein Schrühhbrand.

være urimeligt, de var samlet tidligt gået ind for den lutherske lære⁹³. En frisekakkel fra Kølnområdet med et lignende verdsligt optog forestiller en vogn med en drukken Bacchus trukket af to aber⁹⁴.

Motiv 17. 1 stk. (fig. 40, se fig. 3). Hjørnekakkel med våbenskjold. To af listekaklerne med kanefarten, en tilskåret halv og en i fuld længde er modelleret sammen til et sammensat hjørne. Glasurspor på lerkumpen, der holder skjoldet, viser, at påsætningen er sket, efter at glasuren er påført, men endnu ikke brændt. Den er altså påført det læderhårde ler – og der har kun været én brænding, ingen forglødning først. Delen med den halve længde indikerer, at ovnen har været opbygget i et solidt forbandt, således at en lodret fuge aldrig har ligget over en lodret fuge. Hjørnekaklen er påmonteret en plade med en version af Frederik II's kronede våbenskjold⁹⁵. I hjerteskjoldet ses Oldenborgs våben⁹⁶, i midtskjoldet foroven t.v. til dets dækket af hjerteskjoldet Slesvigs to løver og t.h. Holstens nældeblad. Forneden t.v. Stormarns

svane og t.h. igen Oldenborg våben. På hovedskjoldet øverst t.v. Danmarks tre løver og to hjerter og t.h. Norges løve med St. Olavs økse. Forneden t.v. Sveriges (eller som man sagde i Danmark: Unionens) tre kroner og t.h. "de Goters" løver blandt hjerter. På skjoldfoden ses "de Venders" lindorm⁹⁷. På slottet i Nykøbing Falster, som var genopført til Fr. II's enke 1588, har der befundet sig en ovn med et lignende våbenskjold, her med blå på hvid tinglasur⁹⁸. Våbenskjolde på kakkellovne er ret ualmindelige, og patricerne dertil må være lavet som kongelige bestillingsarbejder hos tyske værksteder for at give ovne med et mere eller mindre kendt koncept et passende kongeligt udseende; men derfor kan hjørnekakler med dem jo godt være fremstillet i flere eksemplarer⁹⁹. Det samme må gælde en frisekakkel fra Koldinghus med Chr. III og dronning Dorotheas våben¹⁰⁰. Man kan så undre sig over at finde våbenskjoldet i det borgerlige kræmmermiljø i Sønderportsgade, men det kunne antyde en eventuel forbindelse til Riberhus, som Fr. II netop på den tid var ved at modernisere¹⁰¹. Har kræmmeren Niels Thamsen været kongens handelsforbindelse til det tyske kakkemarked og ad denne vej kommet i besiddelse af kaklerne? Er kakkervalget en personlig loyalitetserklæring? Eller har Niels Thamsen, da de polykrome kakler i de sidste årtier af 1500-tallet gik af mode, erhvervet sig en kasseret kakkellov fra en modernisering på Riberhus?

Motiv 18. 2 stk. (fig. 41). Stående renæssancedame. Lodret listekakkel. På en konsol står en unavngivet kvindeskikkelse iført fodsid, plisseret kjole med lange, vide ærmer med plisserede ærmegab og plisseret underbluse. Om halsen hænger en svær guldkæde. Håret er holdt sammen med et net, og på hovedet har hun en baret smykket med de samme blade og den hvide blomst som på de rektangulære kakler, hvilket indikerer, at typen hører til ovnen. Motivet synes i familie med nogle meget store samtidige kakler med navngivne fyrstelige personer, der dog har en ganske anden funktion¹⁰². De lodrette lister kan have været anvendt som hjørneudsmykning uden konstruktiv funktion ligesom de senere almindelige hjørneskinner¹⁰³. Rumpen har i hvert tilfælde samme udformning som på dem.

Fig. 41. Motiv 18. Den fornemme dames hovedbeklædning smykket med kristornblade og hvid blomst viser, at kaklen er udført af samme håndværker, som har lavet matricerne til de rektangulære kakler. Foto: Ole Kristiansen.

Die Kopfbekleidung der vornehmen Dame mit Christornblättern und einer weißen Blume geschmückt zeigt, dass die Kacheln von demselben Handwerker ausgeführt sind, wie von dem der die Matrizen für die rechteckigen Kacheln gemacht hat.

Motiv 19. 1 stk. (fig. 42). Stående renaissanceherre. Lodret listekakkel som foregående, men her med billedet af en mand, karakteriseret ved hårmoden.

Ovn 5. Kakkellovn med et mere verdsligt ovnkoncept

Fragmenterne af mindst tre rektangulære portalkakler med den samme ramme (motiv 20 og 21) må – medmindre de da har udgjort overbygningen til ovn 2 – være dele af endnu en kakkellovn, denne gang med et mere verdsligt og meget benyttet tema: "livsaldrene". Nederst er et gådefuldt felt med to uhyrer, en slange med strittende gifttand eller spillende tunge og snoet hale vendt mod et dragelignende kryb med opspilet gab. På søjle-

Fig. 42. Motiv 19. Fornem herre som modstykke til damen motiv 18. Foto: Ole Kristiansen.

Vornehmer Herr als Gegenstück zu der Dame.

Fig. 43. Jost Ammans etbladstryk fra 1580'erne med mandens og kvindens livsaldre må være forlæg for motiv 20 og 21. Deres tilstedeværelse i fundet er væsentlig, den rykker dateringen for branden op mod 1600. Efter Strauss 1975 Vol. 1, s. 31-32.

Jost Ammans Einblattdruck von den 1580ern mit den Lebensaltern des Mannes und der Frau müssen Vorlage für Motiv 20 und 21 sein. Ihre Anwesenheit im Fund ist entscheidend, sie rückt die Datierung für die Feuersbrunst aufwärts gegen 1600.

postamentet ses utydeligt et mærke i ophøjet relief; det er matricemageren, der har indridset sit bomærke i den ubrændte netop formede matrice.

Forlægget til kaklerne må være Jost Ammans to serier med henholdsvis mandens og kvindens livsaldre fra 1580'erne (fig. 43)¹⁰⁴. Hvis det er rigtigt, er dateringen til 1580 for nedbrændingen af Niels Thamsens hus forkert, og ulykken er først indtruffet flere år senere. Dette vil også forklare, hvorfor huset ikke optræder i de skriftlige kilder blandt de nedbrændte i 1580. Fragmenterne af gesimskaklen (motiv 22) bestyrker teorien.

Motiv 20. 1 stk. (fig. 44). Mandens alder. Sechzig Jahr. Rektangulær portalkakkel. Den oprindeligt grønne glasur synes sekundært misfarvet mørk ved brand. Tekstbjælken, der kun har plads til fire, højst fem bogstaver “• - - - OR•” synes ikke umiddelbart at give nogen mening. Det kunne være en forkortelse eller initialer. I billedfeltets nederste højre hjørne sidder et hundelignende dyr. Netop på denne måde sidder en ulv ved den 60-årige mands side i Jost Ammans serie (fig. 43). Der holder han en fyldt pung i hånden, og ved hans side står store pengesække. Således afbildes

Fig. 44. Motiv 20. Den 60-årige mand er karakteriseret ved ulven ved hans venstre side. Tekstbjælken “• - - - OR•” er ikke tydet. Foto: Ole Kristiansen.

Der 60-jährige Mann ist durch den Wolf an seiner linken Seite charakterisiert. Das “• - - - OR•” ist nicht gedeutet.

Fig. 45. Motiv 21. Den 60-årige kvinde genkendes på den fodsides kjole. Foto: Ole Kristiansen.

Die 60-jährige Frau ist durch ihren langen, weiten Rock gekennzeichnet.

en af de syv dødssynder, lasten Invidia: misundelse og hadefuldforbittelse hos en selv, men som også betegner den følelse af misundelse, man vækker hos andre ved grisk pengepugeri, Avaritia, gerrighed¹⁰⁵. Den tilhørende tekst lyder over bille-

det: "LX. Jar Gehts Alter an" og under billedet: "Sechzig Jar der wird selten satt/darum mancher Wolffs nahmen hat".

Motiv 21. 2 stk. (fig. 45). Kvindens alder. Rektangulær stærkt grønspættet portalkakkel, hvor man tydeligt fornemmer kobberfilspånerne i den ellers klare, gullige blyglasur. Fragmenter af mindst to kakler. Ramme som foregående. I billedfeltet ses det nederste af en fornem kvindes fodsideside kjole af samme type som den 60-åriges på Jost Ammans stik (fig. 43). Som følgedyr har hun der en gås ved sin højre side. Hun holder et fad foran sig med mad og symboliserer måske mest Gula, grådighed. Om hende skrives: "Sucht Krafft in Schüsseln und Kändelein/Gleichet der Gantz im Wasser fein". Til kaklen hører blandt andre randskår øverste venstre hjørne af rammen, hvor bruddet sandsynligvis følger kvindens skulder, samt et fra en tilsvarende kakkel med et stykke af kjolen.

Motiv 22. 3 stk. (fig. 46). Adelsmand med dame. Smal gesimskakkel, der med det rektangulære vandretstående billedfelt og den trapezformede udkragende øvre frise er beregnet til at udgøre den øverste krans af kakler på kakkelovnens polygonale overbygning. Den grønne glasur er på størstede-

Fig. 46. Motiv 22. Centrale dele af kaklen med det unge par mangler, og glasuren er stærkt skadet af brand. Foto: Ole Kristiansen.

Zentrale Teile der Kachel mit dem jungen Paar fehlen, und der Glasur ist stark von Brand beschädigt.

Fig. 47. Matrice med motiv 22 fundet i pottemageri i Flensborg, hvor kaklen dog næppe er fremstillet, da den er det eneste fællestræk mellem de to fund. Efter: Kristiansen 2003 fig. 34.

Matrize mit Motiv 22 aus einer Töpferei in Flensburg, wo die Kachel doch kaum hergestellt ist, da sie der einzige gemeinsame Zug für die beiden Fundkomplexe ist.

Fig. 48. Motiv 23. Hjørne af ubestemmelig kakkel, der ikke hører til nogen af de øvrige serier; kan have været erstatningskakkel ved ovnreparation. Foto: Ole Kristiansen.

Ecke einer unbestimmten Kachel, die sich nicht in eine der anderen Serien einordnen lässt, mag als Ersatzkachel bei einer Ofenreparatur gedient hat.

Fig. 49. Kobberstikket her med titlen "Spiegel einer Christlichen vnd friedtsamen Haushaltung" er fra 1615. Moden har skiftet lidt, men billedet kunne alligevel godt forestille en scene fra Niels Thamsens velbjergede hjem i Sønderportsgade. Husfaderen selv sidder i sin lænestol – mageligt og patriarkalsk docerende højt hævet over resten af familien. Husmoderen sidder på den lave bæk, der ofte ses rundt om kakkellovnen, medens børnene må nøjes med artigt at stå og høre efter. Måske er det kakkellovns billeder der her udlægges. Den hellige ægtestand og livet i familien er her skildret, som evangeliske præster prædikede i kirken. Efter Schöeller 1992 fig. 56 udsnit.

Der Kupferstich hier mit dem Titel "Spiegel einer Christlichen vnd friedtsamen Haushaltung" ist von 1615. Die Mode hat ein bisschen gewechselt, aber das Bild könnte trotzdem sehr wohl eine Szene von Niels Thamsens wohlhabendem Haus in der Sønderportsgade darstellen. Der Hausvater sitzt in seinem Lehnstuhl – gemächlich und patriarchalisch dozierend – hoch über die übrige Familie gehoben. Die Hausfrau sitzt auf der niedrigen Bank am Ofen, während die Kinder sich damit begnügen müssen, artig da zu stehen und zuzuhören. Vielleicht sind es die frommen Bilder des Ofens, die ausgelegt werden. Der heilige Ehestand und das Leben der Familie werden hier geschildert, wie die evangelischen Pfarrer es in der Kirche predigten.

len så beskadiget af ild, at det er svært at tyde billedfelt og friser. På en velbevaret matrice fra Flensborg kan man – naturligvis spejlvendt – se brystbilledet af det unge par, der sidder i hver sin lille rundbuede portal med balusterformede søjler. Til venstre en fornem adelsmand i paraderustning med løvehjelm og til højre hans smukke dame, hvis fint plisserede brystdug man aner (fig. 47)¹⁰⁶.

En kakkell, der ikke lader sig indordne blandt de øvrige

Motiv 23. 1 stk. (fig. 48). Ubestemmeligt ornament. Hjørne med rester af uidentificeret, ansigts-

lignende ornament. Selv om denne kakkell ikke kan sættes i en ikonografisk sammenhæng med nogen af de forrige, kan den udmærket på et tidspunkt have haft sin plads i en af Niels Thamsens kakkellovne. Det hændte nemlig ofte, at en ovn blev utæt – enten ved at en kakkell var revnet ved for kraftig fyring, eller ovnleret havde sat sig, eller ved at en fulderik var ramlet ind i den – og derfor sendte stinkende røg og giftige kuliltegasser ud i lokalet til ubehag og fare for beboerne. Sodede brudflader på flere af kakkelskårene viser, at Niels Thamsens ovne ikke har været alt for tætte (se f.eks. fig. 26b). Der blev så sendt bud efter

ovnsætterten, der brød ovnen ned for at udskifte de skadede kakler og genopsætte den med nyt ovnler¹⁰⁷. Til fornemme importerede ovne som Niels Thamsens havde han sandsynligvis ikke reservekakler, men måtte ty til, hvad han havde i sit lager. Stærkt afvigende kakler har han sikkert anbragt på et mindre iøjnefaldende sted.

Slutbetragtninger

Den beskedne nøddudgravning fra 1969 har givet et enestående tidsbillede af forholdene i et velbjerget borgerhjem i anden halvdel af 1500-tallet (fig. 49). Niels Thamsen hjem i Sønderportsgade har med sine rigt dekorerede kakkellovne i usædvanlig grad været præget af synlig, luthersk kristendom. Det må have ligget husherren stærkt på sinde at oplære sin familie i den rette evangeliske tro, hvilket også må have givet sig udslag på andre måder. Vægge og lofter kan have været dekorerede med bibelske billeder¹⁰⁸, og det vil være rimeligt at antage, at der i hjemmet har befundet sig en eller flere af samtidens religiøse bøger som Peder Palladius' oversættelse af Luthers lille Katekismus fra 1537, Ribe-bispen Hans Tausens Huspostil fra 1535, Christian III's Bibel fra 1550 og Den danske Psalmebog fra 1569 af den tidligere Ribe-rektor Hans Thomissøn.

Under gulvet på begge sider af midtergangen i Sønderportsgade ligger – som i en endnu ikke åbnet tidskapsel – mange kubikmeter uundersøgt værdifuldt brandlag, der vil kunne komplettere det allerede fundne og besvare mange spørgsmål om livet i renæssancen, ikke blot om den materielle side, men i høj grad også om den åndelige. Gid fremtiden vil passe på denne kulturskat; den er med sit indhold og bevaring både i dansk og europæisk sammenhæng unik.

Noter

1. Engqvist 1969 s. 78.
2. Undersøgelsen blev foretaget fra 20.-24. okt. 1969 af Mogens Bencard. J. nr. ASR 2M70.
3. Skår fra gravningen inde i huset registreredes som ASR nr. D 1555 ff. De tilfældigt opsamlede skår registreredes samlet i D1619. Skårene fra gravningen i området bag huset som ASR nr. D13613.
4. ASR D1581 (motiv 13) og D1579 (motiv 15)

passer sammen med skår under samlenummer D1619.

5. Ved senere arkæologiske undersøgelser på matriklen er fundet et lignende brandlag, men genstandsmaterialet herfra viser imidlertid – i modsætning til laget inde i huset – iblanding af brugskeramik og sortglaserede kakkelskår fra 1600-tallet. Bencard 1972 s. 29. Herfra er D 13586 samme type som motiv 22, og 13583 er fra samme serie som motiv 20-21.
6. Ole Degn 1981 s. 411f. med videre henvisninger.
7. Frandsen 1973 s. 25 foreslår borgmester Peder Pedersen i Køge 1576-1595 som ejer af en polykrom ovn, og Wahlöö 1974 s. 14 omtaler resterne af en polykrom kakkellovn sammen med et møntfund på 132 daler fra tiden 1538-1595. Kristiansen 1983 s. 279 foreslår, at en polykrom Karl V-kakkel i Skælskør stammer fra Peder Reedtz' adelsgård i byen. På Tønder Museum befunder sig et upubliceret fund af polykrome kakler fra hertug Hans' slot Grøngaard fra ca. 1569-70, venligst meddelt af Inger Lauridsen, Tønder Museum.
8. Brev fra dr. Ole Degn af 17.1.1971 til Mogens Bencard i ASRs arkiv.
9. Thamsens skat var på 1 mark (16 sk.) og Peder Holms 20 sk. Ifølge Ole Degn 1981 s. 71 lå gennemsnittet i 1587 på 8 sk.
10. Hverken arkivalier eller arkæologiske undersøgelser giver oplysninger om huset.
11. Venligst oplyst af Susanne Vogt, Navneforskningsinstituttet, Københavns Universitet.
12. Patricen er den positive, originale form, med hvilken man fremstillede matricerne, de negative forme, som pottemagerne brugte ved selve kakkelfremstillingen.
13. Tre ovne kan synes meget, men de kan høre til flere ildsteder – måske et på hver etage. I De Unge Herrers Hus i Sorø var der 8 ovne. Smidt 1923 s. 310.
14. Kristiansen 2003a s. 261f. Stephan 1992 s. 75.
15. Kristiansen 2003a s. 262f. om kaklernes udvikling og produktion.
16. Laube 1974 s. 113. Træsnit af Petraca-mesteren 1520 med potteovn i fattig brændehuggerhytte.
17. F.eks. Peter Quentel: Eyn neue kunstlich

- Moedtelboech. Köln 1529 und 1532. Quentel 1882.
18. Schäfer 1996 og Kitzlinger 1996 viser forholdet ved fremstillingen af Bordesholmeralteret.
  19. Kristiansen 2001 kat. nr 65 s. 212 giver et eksempel derpå.
  20. Henkel 1999 s. 144.
  21. Kristiansen 2003b s. 160f. Billedserie med fremstilling af matricer og kakler. Kristiansen 2003b s. 199f. viser en brutal tilpasning af billedfelt.
  22. Den ejendommelige konstruktion af forstærkningslisterne på bagsiden af en matrice fra Flensborg genfindes på matricer fra Ravensburg i Sydtykland og antyder således enten matricehandel eller omvarende håndværkere. Kristiansen 2003b s. 282 kat. nr. 83 og Mück 1989 s. 19 Abb. 19.
  23. Liebgott 1972 s. 9 og 2001 s. 142f. Schmidt 2001 s. 346. Blyglasur består af blyilte (mønje) og formalet, sigtet, brændt rødler, der udover det for glasurfremstillingen nødvendige kvarts, kalk, natron og kaliforbindelser også indeholder jern, der ved oxyderende ovnatmosfære under glasurbrændingen giver gullige til brunlige nuancer, som særligt viser sig over hvid begitning – ved en reducerende ovnatmosfære grønlig til sorte.
  24. En tynd opslemning af begitningsler hældes i kaklens skålformede overside. Det læderhårde ler opsuger lidt af væsken, og lerpartiklerne sætter sig fast på overfladen. Ved at ryste kaklen inden den overskydende begitning hældes ud undgås at reliefferne sløres for meget.
  25. Kristiansen 2003b s. 159. Ved nyere naturvidenskabelige undersøgelsesmetoder vil det være muligt at påvise nøjagtigt, fra hvilken lertagningsgrube leret er hentet.
  26. Blomqvist 1924 s. 180f. Riismøller 1971 s. 109ff. Birk Hansen 1987 s. 32ff. Witte 2003 s. 130ff. Kristiansen 2001.
  27. Uldall 1946 s. 279. Andersen 1939 s. 35.
  28. Aalborg Historiske Museum jr. nr. 1611. nr. 10609 og 10610, upubliceret.
  29. Kristiansen 2003a s. 279f. Kakkal med Karl V. Kun ansigt og skjorte er tinglasur, resten er blyglasur med forskellige metalilte.
  30. Keramiker Peder Rasmussen, Bregentved, takkes for væsentlige informationer.
  31. Uldall 1934, der ofte fejlцитeres, nævner ikke polykrome kakler, kun fliser. Birk Hansen 1987 gendriver myterne.
  32. Ring 1996b s. 93f.
  33. Bencard 1971.
  34. Ring 1996 s. 88-89.
  35. Stephan 1987 s. 18f. og 1992 s. 84. Henkel 1999 s. 145.
  36. Molthein 1906 f.eks. s. 43, 73, 74. Idet man dog altid skal være opmærksom på den tids kunsthistorikers forhold til proveniens og den livlige handel med genstande.
  37. Det schmalkaldiske Forbund blev oprettet 1531 af en række protestantiske fyrster under ledelse af kurfyrst Johann der Grossmutige af Sachsen og landgraf Philipp af Hessen.
  38. Henkel 1999 katalog s. 85.
  39. Sternberg 1995 s. 262 med videre henvisninger.
  40. Kolind Poulsen 2002 s. 25f. om Luthers billedteologi. Hoffmann 1984 med en omfangsrig og meget grundig gennemgang af luthersk billedpolitik.
  41. Stephan 1992 s. 86.
  42. Franz 1981 fig. 196.
  43. Henkel 1999 katalog s. 157.
  44. Harnack 1856 s. 36.
  45. Buhl 1920 s. 170ff.
  46. Geffcken 1855 s. 216.
  47. Unger 1988 s. 12. Henkel 1999 s. 110.
  48. Strauss 1966 Tafel 40 og Franz 1981 Abb. 208.
  49. I Hortus deliciarum fra 12. årh. ses den kronede Philosophia trone i kredsen af de syv frie kunster. Disse ses på kakler hver med deres symbol f.eks. Strauss 1983 Tafel 55, 56 og 128. Rosmanitz 2005 med en kort essay om kakler med dette tema.
  50. Stephan 1972 fig. 125. Liggende landsknægt. Franz 1981 Tafel 2.
  51. Henkel 1999 s. 104ff.
  52. Franz 1981 fig. 213.
  53. Wittendorff 1994 s. 202f.
  54. Ring 1996 s. 76 og Ring 1998 s. 84.
  55. Hollstein 1991 s. 128 og 129. Ring 1998 Abb. 1 og 3.

56. Biblia Pauperum 1991 nr. 27 og 30.
57. Franz 1981 fig. 210 og 211, 207 og 208. Strauss 1972 Tafel 116.
58. Molthein 1906 s. 73. fig. 116 og 117.
59. Arnold 1984: På omslaget ses en apostelkakkemel med en tilsvarende hvid blomst som svikkeldekoration. Den henføres til "Sächsisch-Thüringes Gebiet". Kristiansen 2003a s. 266 fig. 5: Lignende blomster findes på baldakinen på en senmiddelalderlig grønglaseret Maria-kakkel fra Ribe.
60. Olrik 1912 viser flere ovnplader fra perioden og antyder s. 197 en mulig produktion af ovnplader på kronens d.v.s. "Fr. II's jærnhytte" i Skåne. Stephan 1992 Abb. 114 og 127 viser næsten samtidige jernovne med kakkeloverbygning.
61. Franz 1981 Abb. 293 viser en overdel med lodrette lister på hjørnerne med stående figurer, der hver er højere end kaklerne i samme forhold 3-4.
62. Strauss 1966 Tafel 24,1. Franz 1981 fig. 265.
63. Behling 1964 s. 82. Peters 1928 s. 101 ff.
64. Stunden 1984 s. 5-24 om papegøjens kulturhistorie. Palladius 1911-12 s. 63. Der er store ligheder med forsiden til Peder Palladius' Katekismus fra 1538.
65. Biedermann 1989 s. 314.
66. Unger 1988 s. 88-89. På en sengotisk halvcylinderkakkel fra Erfurt ses papegøjen i et tilsvarende blomstrende Livets Træ, her med et desværre ulæseligt skriftbånd.
67. Bach-Nielsen 1987 s. 11.
68. Franz 1981 f.eks. fig. 158.
69. Arnold 1990 s. 35. Kakler dateret til 1537-1559 beskrevet med latinske bogstaver.
70. Mest kendt er kakler med "Hans Berman 1562" stemplet forneden på rammen. Her angiver årstallet sandsynligvis fremstillingsåret for et ovnkoncept. Det samme gælder sikkert for en kronekakkel med 1574 og den helt lokale sjællandske Venus fra 1585. Derimod betegner "Anna Königin in Polen 1596" og en serie fra 1611 dynastiske begivenheder.
71. En foreløbig ordning af religionsforholdene i Tyskland iværksat af kejser Karl V efter protestanternes nederlag ved Mühlberg 1547.
72. Joachimsen 1930 s. 200ff.
73. Scribner 1981 s. 50ff. Et desværre meget utydeligt træsnit af Hans Brosamer indeholder alle elementerne fra Behams version(er) og kan have været forlæg derfor f.eks. motiv 14, som blot er spejlvendt. Det er også muligt, at Brosamer har samlet Behams versioner i et træsnit.
74. Luther, Martin 1522: Predigt zu Borna am Sonntag Misericordias domini. Joh. 10,12-16. Wa 10 III, s. 120-124.
75. Grane 1976 s. 46f. Artiklerne 1, 2, 3 og 4.
76. Luther, Martin 1535: D. Martin Luthers ausführliche Erklärung der Epistel an die Galater. Wa 40 I-II.
77. Kristiansen 2003a s. 275ff. Tyrkerne havde på det tidspunkt indtaget det meste af Balkan og havde kurs mod Wien og udgjorde en reel politisk og religiøs fare.
78. Wittendorff 1989 s. 243ff.
79. Strauss 1983 Tafel 125,2 og 131,1.
80. Johs. 10,1: Wahrlich, wahrlich, ich sage euch: Wer nicht durch die Tür in den Schafstall hineingeht, sondern anderswo hineinsteigt, der ist ein Dieb und ein Räuber.
81. Schuster 1983 s. 236: Billedet er en kraftig antipapistisk agitation. Her fejlagtigt tillagt Hans Sebald Beham i stedet for broderen Bartel Beham. Christie 1975 s. 208: På altertavlen i St. Marien i Wittenberg ses Bugenhagen benytte nøglerne ved skriftemålet. Om nøglemagten se Høk 1951 s. 142ff.
82. Bencard 1980 s. 23. Berger 1994 65f. Zschelletschky 1975 s. 250f.
83. Baron Dr. L. Döry, Friedberg/Bay., Tyskland takkes for henvisningen. Ligeledes takkes dr. Reinhardt Harreither Museum Lauriacum, Enns, Østrig for fremskaffelse af materiale og Alice Kaltenberger for tydning af teksten. INV. NR.11069.
84. Benzon 1980 s. 24. Dette viser en patrices levedygtighed på over 60 år. Billedfeltet kunne fint være benyttet i Ribe-serien og er tydeligvis skåret af samme billedskærer, sandsynligvis efter et ikke kendt snit af Beham. Ehlers-Samlingen, Haderslev Reg. nr: 4329. Tak til Annali Bork, Ehlers-Samlingen for fremskaffelse af materialet.
85. Lignelsen har også været anvendt på en pro-

- testantisk prædikestol fra 1551-55 i den lille nordvesttyske by Orsoy. Her er den skåret efter Bartel Behams endnu skarpere antipapistiske samtidige træsnit. For oplysninger derom takkes pastor Uwe Klein, Orsoy.
86. Kristiansen 2003b s. 190-191. Dette ses tydeligt på broncedøbefonten i Flensburg. Her er benyttet de samme matricer til udsmykningen som kendes fra passionskaklerne på ovnen fra Halberstadt. Strauss 1966. Taf. 44. Kristiansen 2001 kat. nr. 69. Nadverscene.
  87. Kristiansen 2003a, s. 270f. Franz 1981 fig. 4. Ring 1996 fig. 11 matrice.
  88. Strauss 1983, Tafel 125 og 131,2.
  89. Molthein 1906 fig. 79. Her er billedfeltet anbragt på en vandbeholder.
  90. Se note 4.
  91. Hollstein: Ch. Amberger Bd. II s. 4. H. S. Beham Bd. III s. 242. Jørg Breu Bd. IV s. 198.
  92. Sieber 1960 Abb. 20, 95, 96.
  93. Moller 2004 nr. 483.
  94. Strauss 1972 Tafel 115.2. Unger 1988 s. 121 kat. nr. 158.
  95. Grandjean 1951 tavle 2.
  96. Fr. II tilhørte den oldenborgske linie i det danske kongehus.
  97. "de venders" og "de goters" er postulattitler med underforstået "konge".
  98. Nørregaard 1977 s. 141. Anna-Elisabeth Jensen, Falsters Minder takkes for oplysninger.
  99. Fra Helsingør kendes en kvadratisk kakkel med Sachsens våben og fra Malmø de tre danske løver og Lübecks dobbeltørn. Det eneste borgerlige våben er fra Malmø (Blomqvist 1936 fig. 62, 63, 64.). De tre danske løver kendes endvidere fra Hamborg (Liebgott 1972 s. 19) og Sorø Kloster (Kristiansen upubliceret.)
  100. Jensen 2006 s. 312.
  101. På Den antikvariske Samling findes der trods de store gravninger 1940-50 kun få kakler fra Riberhus, Chr. A. Jensen 1945 s. 243ff. Desværre har ingen af disse relation til Sønderportsgade-fundet. Heller ikke andre steder i byen er tilsvarende kakler fundet.
  102. Franz 1981 Tafel 5.
  103. Franz 1981 Tafel 2.
  104. Lindgren 1983 s. 276ff. Strauss 1975 Vol. I s. 30-31.
  105. Jones 1853 s. 181-182. Oprindelig hollandsk fra 1520 her i engelsk oversættelse: At sixty years he is on the decline/ But greediness then has taken possession of him/ Like the wolf taking his spring/ Amongst a flock of fat sheep.
  106. Kristiansen 2003b s. 176.
  107. Möller 2001 s. 81.
  108. Hartmann 1980 s. 77.

Litteratur

- Amman, Jobst: *Jobst Amman. Das Ständebuch 1568.* (red. M. Lemmer). Frankfurt/Main 1975.
- Andresen, Ludwig: *Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreißigjährigen Krieg (1627).* Flensburg 1939.
- Arnold, K. P.: *Deutsche Keramik. Udstillingskatalog 1984.* Leningrad/Moskva/Dresden 1984.
- Arnold, Volker. & Thomas Westphalen: *Ofenkacheln des 16. Jahrhunderts aus Lübeck und Heide. Arnold V, T. Westphalen & P. Zubeck: Kachelöfen in Schleswig-Holstein* 1990 s. 21-68.
- Bach-Nielsen, Carsten: Hver med sit næb. Om fuglestemmer og ikonografi. *ICO 1987/3.* 1987 s. 1-15.
- Behling, Lottlisa: *Die Pflanzenwelt der mittelalterlichen Kathedralen.* Köln/Graz 1964.
- Bencard, Mogens: Nordtyske terracotta-arbejder fra Ribe-egnen. *Mark og Montre 1971.* Ribe 1971 s. 16-25.
- Bencard, Mogens & Johan Lange: Botaniske resultater af en udgravning i Ribe. *Mark og Montre 1972.* Ribe 1972 s. 27-37.
- Bencard, Mogens: Tvivlens Tid. *Skalk 1980/1* Højbjerg 1980 s. 19-28.
- Benzon, Gorm: *Gamle ovne i Danmark.* Odense 1980.
- Berger, Wilhelm Richard: *Hans Sachs. Schuhmacher und Poet.* Frankfurt 1994.
- Biblia Pauperum: *Biblia Pauperum. Billedbibelen fra Middelalderen.* (red. K. Banning). København 1991.

- Biedermann, Hans: *Symbollexikonet*. Stockholm 1989.
- Birk Hansen, Palle: Laurits blandt andre. Næstved Museum. *Liv og Levn I*. Næstved 1987 s. 32-35.
- Blomqvist, Ragnar: Kakel och kakeltilverkning i Lund under dansk tid. *Kulturen 1936*. Lund 1936 s. 180-218.
- Braun, E. W.: Über eine Reihe deutscher Ofenkacheln der Renaissance. *Zeitschrift der Gesellschaft der Keramikfreunde. Hft. 1-2*. 1953.
- Braun, E. W.: *Die deutschen Renaissanceplatten der Sammlung A. Walcher Ritter von Molthein in Wien*. Wien 1918.
- Buhl, Fr.: *Det gamle Testaments Apokryfer oversat af Prof. Dr. Fr. Buhl*. København 1920.
- Christensen, Jakob Tue.: Fra Sund til By. Arkæologiske undersøgelser ved Brogade/Gåsetorvet i 1993. *Årbog 1993 for Svendborg & Omegns Museum*. Svendborg 1994 s. 36-47.
- Christie, Sigrid: Tema og program i gammelluthersk ikonografi. *Fra Sankt Olav til Martin Luther. Foredrag fremlagt ved det tredje nordiske symposium for ikonografiske studier, Bårdshaug, den 21.-24. august 1972*. Oslo 1975 s. 207-219.
- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe, bd. 1*. Århus 1981.
- Dürer, Albrecht: *The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer*. (red. W. Kurth). New York 1946.
- Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan*. Ribe 1969.
- Frandsen, Søren: Ovnkakler på Køge Museum. *Køge Museum Årbog 1970-1973*. Køge 1973 s. 3-26.
- Franz, Rosemarie: *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1981.
- Geffcken, Johannes: *Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther*. Leipzig 1855.
- Geisberg, Max: *Bilder-Katalog zu Geisberg. Der Deutsche Einblatt-Holzschnitt in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts*. (red. H. Schmidt). München 1930.
- Grandjean, P. B.: *Danske Kongelige Segl. 1559-1670*. København 1951.
- Grane, Leif: *Den danske Folkekirkes Bændelsesskrifter*. København 1976.
- Harnack, Th.: *Der kleine Katechismus Dr. Martin Luthers in seiner Urgestalt*. Stuttgart 1856.
- Hartmann, Sys: Husets dekoration. *Huset i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år*. Haderslev 1980 s. 75-108.
- Hegner, Kristina: Die Verarbeitung der Druckgraphik von Albrecht Dürer, Lucas Cranach d. Ä. und Hans Schäufelein in den deutschen Schnitzwerkstätten des 16. Jahrhunderts.: *Das Bordesholmer Altar des Hans Brüggemann. Werk und Wirkung*. (red. U. Albrecht et al.). Berlin 1996 s. 165-180.
- Henkel, Matthias: *Der Kachelofen. Ein Gegenstand der Wohnkultur im Wandel. Text. Katalog. Abbildungen*. Nürnberg 1999. <http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/1999/henkel/inhalt.htm>
- Hoffmann, Werner: *Luther und die Folgen für die Kunst*. Hamburg 1983.
- Hollstein, F. W. H.: *German Engravings, Etchings, and Woodcuts. 1400-1700*. Bind 31. Amsterdam 1991.
- Hök, Gösta: Luthers lära om kyrkans ämbete. *En bok om kyrkans ämbete*. (red. Lindroth, H.). Uppsala 1951 s. 142-179.
- Jacobsen, Lis: *Peder Palladius Danske Skrifter. Første Bind*. København 1911-12.
- Jensen, Christian Axel: *Syriske Glasskaar*. Fra Ribe Amt 1945. Ribe 1945 s. 243-251.
- Jensen, Vivi: Guds vilje – og dronningens. *Danmark og renæssancen 1500-1650*. (red. C. Bach-Nielsen et al.). København 2006. s. 310-319.
- Joachimsen, Paul: Das Zeitalter der Reformation. *Das Zeitalter der religiösen Umwälzung. Reformation und Gegenreformation. 1500-1660. Propyläen Weltgeschichte*. Berlin 1930 s. 3-218.
- Jones, John Winter: *Observations on the Origin of the Division of Man's Life into Stages*. London 1853 s. 167-189.
- Kitzlinger, Christine: Die künstlerische Umsetzung graphischer Vorlagen im Passions-

- zyklus des Bordesholmer Retabels. *Das Bordesholmer Altar des Hans Brüggemann. Werk und Wirkung.* (red. U. Albrecht et al.). Berlin 1996 s. 109-165.
- Kolind Poulsen, Hanne: *Cranach*. København 2002.
- Kristiansen, Ole: Peter Pottmager i Slagelse. Kakler og matricer fra pottmagerens affaldsdyng. *hikuin* 28, 2001. Højbjerg 2001 s. 187-224
- Kristiansen, Ole: Danske kakkellovne og deres billedprogrammer. *Bolig og familie i Danmarks middelalder.* (red. E. Roesdahl). Århus 2003a s. 259-282.
- Kristiansen, Ole: Ofenkachel-Matrizen. *Frauke Witte: Arcäologie in Flensburg. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Schriftenreihe Band 57.* Flensburg/Haderslev. 2003b s. 158-210 og 247-289.
- Laube, Adolf, Max Steinmetz & Günter Vogler: *Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution.* Berlin 1974.
- Liebgott, Niels-Knud: *Kakler. Hovedtræk af kakkellovnens historie ca. 1350-1650.* København 1972.
- Liebgott, Niels-Knud: Keramikken fra Faurholm. *hikuin* 28. Højbjerg 2001 s. 139-146.
- Lindgren, Mereth: Från vaggan till graven i Vårdsberg. *Imagines medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthandverk.* Upsala 1983 s. 276-292.
- Luther, Martin: Kleiner Katechismuss. *Die Bekennnisschriften der evangelisch lutherschen Konfession 1530. Fünfte Auflage.* Göttingen 1963. Göttingen 1530 s. 501-527.
- Luther, Martin: Predigt zu Borna am Sonntag Misericordias domini. Joh. 10,12-16. *Vier schöne Sermonen durch D. M. Luther zu Borna gepredigt, 1522.* WA 10 III. Weimar.
- Luther, Martin: *D. Martin Luthers ausführliche Erklärung der Epistel an die Galater [1](Auszüge) Anno 1535.* WA 40 I II. Weimar.
- Moller, Albrecht: Schlägel und Eisen als Insignien der Freiburger Bergknappschaft. *Glaube & Macht Sachsen im Europa der Reformationszeit.* (red. Harald Marx und Eckhard Kluth) Dresden 2004 s. 483.
- Molthein, Alfred Walcher von: *Sammlung Alfred Ritter Walcher von Molthein: Deutsche Keramik des 15. bis 19. Jahrhunderts, sowie Töpferarbeiten aus den angrenzenden slawischen Sprachgebieten.* Wien 1917.
- Molthein, Alfred Walcher von: *Bunte Hafnerkeramik der Renaissance in den Ländern Österreichs ob der Enns und Salzburg, mit besonderer Berücksichtigung ihrer Beziehungen zu den gleichzeitigen Arbeiten der Nürnberger Hafner.* Wien 1906.
- Molthein, Alfred Walcher von: *Die deutsche Keramik in der Sammlung Figdor.* Wien 1909.
- Mück, Susanne: Der Renaissance-Kachelofen. *Ade-Rademacher, Dorothee & Susanne Mück: Mach Krueg, Haeffen, Kachel und Scherbe. Funde aus einer Ravensburger Hafnerwerkstatt vom 16- bis 19. Jahrhundert. Archäologische Informationen aus Baden Württemberg 11.* Stuttgart 1989 s. 11-23.
- Möller, Gunnar: "...ein Ofen von braunen stralsundischen Kacheln..." Ofenkacheln und Kachelofen in Stralsund. *Stralsunderbeiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern. Band III Von der Feuerstelle zum Kachelofen – Heizanlagen und Ofenkeramik vom Mittelalter bis zur Neuzeit.* Stralsund 2001. s. 80-96.
- Nørregaard, G.: *Nykøbing på Falster gennem Tiderne, I, Nykøbing* 1977.
- Olrik, Jørgen: Gamle Jærnovne. *Tidsskrift for Industri 1912.* København 1912 s. 189-222.
- Panofsky, Erwin: *Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance.* New York 1967.
- Peine, Hans-Werner: Von qualmenden Herdfeuern und Wandkaminen zu rauchfreien Räumlichkeiten mittels Warmluftheizungen und Kachelöfen. Ein Beitrag zur Ofenkeramik des 12. bis 17. Jahrhunderts in Westfalen. *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern. Band III.* Stralsund 2001 s. 43-63.
- Quentel, Peter: Eyn neue kunstlich Moedelboech. Köln 1529 und 1532. Faksimile-Ausgabe zusammen mit dem Buch von 1527 unter dem Titel: „*Musterbuch für Ornamente und Stickmuster von Peter Quentel (1527-1529)*“, hrsg. vom Leipziger Kunstgewerbe-

- Museum, Leipzig 1882.
- Peters, Hermann: *Aus der Geschichte der Pflanzenwelt in Wort und Bild*. Mittenwald, Oberbayern 1928.
- Riismøller, P.: Pottemageren i Pederstræde. *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 1970. København 1970 s. 109-121.
- Ring, Edgar: Eine Bilderwelt für die Stube. Die Produktion von Ofenkacheln. *Ton Steine Scherben*. (red. F. Andraschko et al.). Lüneburg 1996a s. 71-91.
- Ring, Edgar: Grothe czyrlyke quadratstücke stenz. Die Produktion von Terrakotten i Lüneburg. *Ton Steine Scherben*. (red. F. Andraschko et al.) Lüneburg. 1996b s. 93-105.
- Ring, Edgar: "Merkbilder" – Protestantische Themen auf Ofenkacheln. *Ton in Form gebracht. Terrakotten Ofenkacheln Kachelöfen Geschirr Backsteine*. (red. K. Panne et al.). Celle 1998 s. 83-87.
- Rosmanitz, Hans: Vom Umgang mit Stechzirkel und Winkeleisen. *Furnologia.de. Das Online-Magazin zur historischen Ofenkeramik*. 2005.
- Schmidt, Lone: Middelalderens blyglaserede kander – et forsøg. *hikuin* 28. Højbjerg 2001 s. 343-348.
- Schuster, Peter-Klaus: Der gute Hirte. *Luther und die Folgen für die Kunst*. (red. W. Hoffmann). Hamburg 1983 s. 234-236.
- Schäfer, Ulrich: Der Umgang des Bildschnitzers mit Druckgraphik – vorgefertigter Entwurf, Kompositionshilfe, bewusstes Zitat. *Das Bordesholmer Altar des Hans Brüggemann. Werk und Wirkung* (red. U. Albrecht et al.). Berlin 1996 s. 99-108.
- Schöller, Bernadette: *Kölner Druckgraphik der Gegenreformation*. Köln 1992.
- Scribner, R. W.: *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge 1981.
- Sieber, Friedrich: *Volk und volkstümliche Motive im Festwerk des Baroks*. Berlin 1960.
- Smidt, P. M.: Professorresidenserne. *Sorø. Klostret. Skolen Akademiet gennem tiderne*. Særtryk København 1923. s. 307-316.
- Stephan, Hans-Georg: Hausrat aus einem Abfallschacht der Frührenaissance in Höxter. "Westfalen", *bd. 50, Heft 1-4*. Münster Westfalen 1972 s. 149-178.
- Stephan, Hans-Georg: *Keramik der Renaissance im Oberweserraum und an der unteren Werra*. Köln 1992.
- Sternberg, Thomas: Das Nichtdarstellbare darstellen. *Lebendiges Zeugnis* 50. 1995 s. 253-263. <http://www.lebendiges-zeugnis.de/1995/4-1995-2.htm>
- Strauss, Konrad: *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Strassburg 1966.
- Strauss, Konrad: *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien II. Teil (neue Folge)*. Basel 1972.
- Strauss, Konrad: *Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in europäischen Ländern. III. Teil*. München 1983.
- Strauss, W. L.: *The German Single-leaf Woodcut 1550-1600*. New York 1975.
- Stunden, Hans: *Enzyklopädie der Papageien und Sittiche. Papageien einst und jetzt – geschichtliche und kulturgeschichtliche der Papageienkunde*. Bomlitz 1984.
- The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer*. (red. W. Kurth). New York 1946.
- Uldall, Kai: Lertøj, Stengods, Fayence. Fra Middelalderens Begyndelse til ca. 1850. *Keramik, Keramisk Teknik, Keramisk Kunst*. (red. Johannes Andersen & Viggo Sten Møller). København 1946 s. 264-311.
- Uldall, Kai: Et Tilløb til dansk Fajencefremstilling i Renaissancetiden. Laurits Pottemager i Næstved. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1934. København 1934 s. 44-54.
- Unger, Ingeborg; *Kölner Ofenkacheln. Die Bestände des Museums für Angewandte Kunst und des Kölnischen Stadtmuseums*. Köln 1988.
- Wahlöö, Claes: En gran ugn. *Kulturen* 1974. Lund 1974. s. 13-32.
- Witte, Frauke: *Archäologie in Flensburg. Ausgrabungen am Franziskanerkloster*. Flensburg/Haderslev 2003.
- Wittendorff, Alex: På Guds og Herskabs nåde 1500-1600. *Danmarks historie 1500-1600, bd. 7*. (red. Olaf Olsen). København 1989.
- Wittendorff, Alex: *Tyge Brahe*. København 1994.

Zschelletzschky, Herbert: *Die "Drei Gottlosen Maler" von Nürnberg*. Leipzig 1975.
Østergaard Christensen, J. L.: *Holbæk-lertøj og Holbæk-pottemagere*. Holbæk 1985.

ZUSAMMENFASSUNG

Niels Thamsen Lutherfrommer Kachelofen – ein alter Fund monochromer und polychromer Reformationskacheln in Ribe

Bei Renovierungsarbeiten an dem alten, um etwa 1600 gebauten Fachwerkhause Sönderportsgade 1, wurde 1969 unter dem Fußboden des schmalen Ganges eine 40 cm dicke Brandschicht mit ungewöhnlichen Ofenkacheln aufgefunden und daraufhin von dem Museum ausgegraben. Der Rest der noch unausgegrabenen Brandschicht streckt sich noch auf beiden Seiten des Ganges bis in den Hinterhof hinaus. Die Schicht befand sich auf dem Lehm Boden eines Hauses, das einem wohlhabenden Bürger, dem Krämer Niels Thamsen, gehört hatte und wahrscheinlich bei dem großen Stadtbrand 1580 zugrundegegangen war. Insgesamt wurden Fragmente von mindestens 5 Schlüsselkacheln und 33 Blattkacheln geborgen. Die Blattkacheln scheinen alle bis auf drei kurz nach 1550 hergestellt worden zu sein und verteilen sich auf 23 meist religiöse Motive, wovon 15 polychrom glasiert sind, die übrigen grün. Die Blattkacheln sind alle vor dem Schürbrand mit weißem Ton engobiert, ein Ton, den es im Norden nicht gibt, und die Herstellung polychromer Kacheln ist in Dänemark nirgendwo bezeugt. Es muß sich daher um Importware handeln, obwohl Kachelproduktion in Dänemark seit Anfang des 16. Jahrhunderts archäologisch durch den Matrizenfund in Ålborg und ab Mitte des Jahrhunderts durch Archivalien dokumentiert ist. Erst ab 1550 gewinnt der Kachelofen immer mehr Eintritt in die Bürgerhäuser der Städte, und aus dem letzten Viertel des Jahrhunderts sind Töpferwerkstätten mit Kachelproduktion in Lund, Ålborg, Næstved, Slagelse und Flensborg ausgegraben worden.

Die Kacheln repräsentieren wahrscheinlich vier Öfen, deren ikonographische und technologische Probleme im Bezug auf theologische Haltung, graphische Vorlagen, Konstruktion und Glasur diskutiert werden.

1. Ein Ofen aus bleiglasierten Schlüsselkacheln

mit Standboden und quadratisch verzogener Mündung, im Boden eine fingergedrückte Blume oder Drehrillen. Wahrscheinlich lokal als preiswerte Töpfereiarbeit produziert.

2. Ein möglicher Ofen aus grünglasierten Reformationskacheln wie der Grafeneggerofen mit unter anderem "Das Achte Gebot", sicher für den Ofenunterbau bestimmt (Motiv 1). Hier wird Luthers Katechismus entsprechend die unschuldige Susanna von den beiden Alten falsch angeklagt vor dem Rat dargestellt – ein ikonographisches Zitat von Dürers Kleine Passion 1507. Mit zum Ofen gehört sicher auch die Philosophia Regina mit Zepter als Herrin über artes liberales (Motiv 3).

3. Ein Ofen aus polychromen Kacheln teils mit reformatorischen Themen, wovon sechs mit verschiedenen Funktionen am Ofen erhalten sind (Motiv 4, 5, 6, 7, 8, 9 und 10). Vom Ofenunterbau das Basisgesims mit liegender Patientia mit typischem Akanthusfries, so wie es wahrscheinlich auch der Fall war auf den Zwischengesimskacheln mit der Josefgeschichte nach Vorlage von Georg Pencz. Dazwischen gehört eine fast quadratische Füllkachel mit dem Reformator Jan Hus. Vom Oberbau stammen die hochrechteckigen Kacheln aus einer humanistischen Serie mit Justitia und Geometria in wohldefinierter Architektur. Obwohl im anderen Rahmen gehört die Kachel Motiv 12 mit der Jägerin, die Atalanta(?), vielleicht auch dazu. Als Herstellungsort für Ofen 2 und 3 wird der Oberweserraum vorgeschlagen.

4. Ein einmaliger Ofen aus polychromen Kacheln mit reformatorischen Themen, seinesgleichen ist in der vorhandenen Literatur nicht beschrieben (Motiv 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19). Glasur und stilistische Elemente und die eigentümliche Ausformung der gedrehten Rümpfe mit Wulst und Zapfen zeigen, daß sie aus der selben Werkstatt kommen und zum selben Ofenkonzept gehören. Der Herstellungsvorgang der Patrizen der rechteckigen Kacheln ist ungewöhnlich und besteht aus vier Elementen: 1. Oben: Der obere Teil einer unbekanntenen Portalkachel deren Abstufungen zum Bildfeld weggeschnitten sind. In den Zwickeln befinden sich Papageien, die schon im Mittelalter als Mariensymbol galten und hier die Früchte des Christdorns (Passionssymbol)

fressen (Eucharistiesymbol). 2. Unten: Ein ANNO Lii beschrifteter Textbalken, welcher das Herstellungsjahr 1552 der Patrizie angibt. 3. In der Mitte: Bildfelder aus verschiedenen, zum Teil nachgewiesenen protestantischen Kachelserien mit der Passion und den Gleichnissen entliehen z.B. Christi Schafstall (Joh. 10) nach Hans Sebald Beham, die aus Österreich und Süddeutschland bekannt sind. Die damit abgeformten, noch weichen Matrizen sind dann individuell mit spitzen Christdornblättern und Blumen nachbossiert dem einzelnen Motiv angepasst, die Grate der Zusammenfügungen verschleiern. Die hochrechteckigen Leistenkacheln, die ein vornehmes Paar mit Christdornblättern und weißer Blume im Haar darstellen, haben als Eckkacheln gedient. Die naiv dargestellte Schlittenfahrt der waagerechten Leistenkachel mit dem Bergmann(?) und seiner Frau hat als oberer Abschluß des vermutlichen Kastenofens gedient, was die Eckkachel mit dem Wappen König Friederich des II. vermuten läßt.

5. Drei weitere Kacheln (Motiv 20, 21 und 22), die sich nicht unmittelbar in einen Ofen einordnen lassen, scheinen wesentlich jünger als die anderen zu sein. Zwei davon könnten nämlich Jost Ammans Stiche aus den 1580ern mit den Altersstufen – hier von den 60jährigen – als Vorlage haben. Für ein Kranzgesims mit dem jungen Paar ist bei der Ausgrabung einer Flensburger Töpferwerkstatt vom Anfang des 17. Jahrhunderts eine entsprechende Matrize gefunden worden. Diese Kacheln können die Datierung der Feuersbrunst in der Sønderportsgade 1 mit 10 bis 15 Jahren bis kurz vor 1600 ändern.

Die Kacheln aus der Sønderportsgade 1 zeigen die Heizungsmöglichkeiten im Hause eines vermögenden Riber-Bürgers im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts. Sie gewähren uns noch dazu mit ihrer derben lutherisch-evangelischen Katechese einen tiefen Einblick in das geistige Leben von Niels Thamsen Krämer und seiner Familie.

Tak til museumsinspektør Frauke Witte, Museum Sønderjylland, Haderslev Museum, for sproglig korrektur af de tyske tekster.

Mogens Bencard, tidl. antikvar i Ribe, tidl. direktør for De Danske Kongers Kronologiske Samling.

Hovvigvej 99
4500 Nykøbing S.
Mogens@Bencard.dk.

Ole Kristiansen
Søholmparken 33
4200 Slagelse
kakkell.o.kristiansen@get2net.dk.

Seglstamper fra middelalderens Ribe

Af Michael Andersen

I middelalderen underskrev man ikke dokumenter. Man beseglede i stedet ved at hænge et seglaftryk i voks under brevet. Til beseglingen anvendtes seglstamper, som oftest af bronze eller sølv. Der kendes 16 seglstamper fra middelalderens Ribe. To stadssegl har altid været i byens eje. De øvrige er med én mulig undtagelse jordfund. Mange er fundet i ejernes grave, heraf 7 eksemplarer ved udgravninger på tomten af gråbrødreklostret. Med disse gravfund får vi kendskab til nogle af de ellers ukendte personer på klostrets kirkegård. Kun et fåtal af seglene kendes fra bevarede aftryk. Nyfundne seglstamper er således i almindelighed vidnesbyrd om hidtil ukendte personer fra middelalderen.

Vi kender mange mennesker fra Danmarks middelalder ved navn. Det eksakte tal har ingen dog nogensinde gjort op. Det vil kræve gennemgang af en overvældende mængde skriftlige kilder. Men sikkert er det, at antallet er stort. Mængden af kendte skriftlige kilder øges i almindelighed ikke. En sjælden gang dukker et hidtil ukendt brev dog frem fra glemselen. Det kan være i et arkiv i udlandet, som hidtil har været utilgængeligt, eller som blot ikke har tiltrukket sig danske historikers opmærksomhed. Senest er det hændt med danske breve i Vatikanets arkiver. Og her vil der sikkert også i fremtiden være muligheder for gode fund.

Man behøver imidlertid ikke at rejse til udlandet for at finde navnene på hidtil ukendte middelalderdanskere. Det lader sig også gøre at søge i den danske jord. Og her kan man af og til være heldig at finde både navnet og den pågældende persons jordiske rester på en og samme gang. Det handler ikke om gravsten, som man kunne tro, men om seglstamper.

I middelalderen skrev man ikke under på et dokument, når det skulle gøres retsgyldigt. Man beseglede i stedet. Til dette skulle man bruge en seglstampe og en klump bivoks. En snor eller en strimmel pergament fra det dokument, som skulle besegles, var også en nødvendighed. Snoren eller pergamentsstrimmelen blev ført gennem en uskæring i underkanten af dokumentet. Voksklumpen blev anbragt omkring de frie ender af snoren, og til sidst blev selve beseglingen foretaget ved at presse seglstampen ned i voksen, hvorved der blev dannet et aftryk¹.

Voksseglet kom således til at hænge under bre-

vet, og det lod sig i princippet ikke fjerne, uden at ophængning eller segl blev beskadiget. Der var selvfølgelig måder, som falsknere kunne tage i anvendelse for at flytte et segl fra et brev til andet, men det var svig og ganske ulovligt. Straffen kunne være hård ved opdagelse. Seglet under et brev var juridisk bindende for dets ejer. Og sådan var det, hvad enten seglstampen havde været anvendt af ejermanden selv eller af en person, som han havde overdraget den til. I princippet gjaldt det endog, hvis seglstampen uretmæssigt var faldet i hænderne på tredjemand. Man kan sammenligne seglenes vigtighed og status med den betydning, vi tillægger kreditkort i dag. Det var uhyre vigtigt, at passe godt på sit segl. Var uheldet alligevel ude, og man opdagede, at seglstampen var tabt eller stjålet, så måtte det snarest muligt kundgøres på tinget, at seglet ikke længere var gældende. Før det var gjort, havde det i princippet stadig juridisk gyldighed, og ejeren hæftede for tab.

Den danske adelsmand Oluf Mouritzen til Bollerup i Skåne måtte således i 1565 kundgøre i nærværelse af både kongen og de forsamlede rigsråder, at hans segl for fremtiden var ”dødt og magtesløst”, da de svenske havde ophugget hans vogn og sønderslået hans skrin, hvorved seglet var bortkommet². Det var risikabelt at medbringe seglet på rejser, og en del fund synes da også at vidne om tilfældige tab af seglet på steder langt fra en skrivestue eller bebyggelse i det hele taget. Det gælder således roskildebispen Peder Jensen Lodehats († 1416) fornemme segl af rent sølv, som i 1907 kom for dagen på en mark ved Hvalsø i Midsjælland. Hvad var hændt? Stampens greb var

knækket af velsagtens på en rejse, og så hjalp det jo kun lidt, at der til grebet sikkert har været fæstnet en kæde³.

Dramatiske begivenheder i Ribe i 1377 fortæller os, hvor galt det kunne gå, når en fordægtig person forsøgte at tiltvinge sig adgang til et segl, der ikke var hans. En tidligere borgmester i byen, Jacob Jensen, bemægtigede sig dette år såvel byens nøgler som byens seglstampe. Hermed kunne han agere og indgå aftaler på byens vegne. Og det skete også, idet han lukkede en væbnet skare ind i Ribe og skabte en del ravage for borgerne, som blandt andet måtte lide den tort, at han med det stjålne segl udstedte breve i byens navn⁴. Seglstampen kom dog tilbage til de rette ejermænd. Det ved vi, for den kan den dag i dag beses på det gamle Rådhus i Ribe, som rummer en fornem byhistorisk samling.

Ribe bys middelalderlige seglstamper har været anvendt i århundreder. Den store stampe kendes fra bevarede aftryk i perioden 1311-1543, mens den mindre stampe kendes fra perioden 1377-1539⁵. Institutioners segl kan jo i praksis anvendes, så længe institutionen eksisterer. For en bys vedkommende kan der være tale om århundreder, og det kan ikke udelukkes, at Ribes middelalderlige seglstamper har været anvendt over endnu længere tid, end aftrykkene antyder. De er jo trods alt blot tilfældigt bevarede. Bevarede middelalderlige seglstamper kendes også fra andre byer, eksempelvis Vejle og Kolding.

Segl kan overordnet deles i to hovedgrupper: Institutionssegel og personlige segl. Hver gruppe har særlige karakteristika, det gælder både deres brug, og for stampernes vedkommende, deres fundforhold. Både institutionssegel og personlige segl findes repræsenteret blandt de bevarede seglstamper fra Ribes middelalder.

Det siger sig selv, at personlige segl ikke på samme vis kunne finde anvendelse gennem generationer. I princippet måtte det personlige segl miste sin betydning, når ejermænd døde. Undtagelser kendes dog, idet det kunne hændes, at en søn overtog sin afdøde faders seglstampe i mangel af bedre. Seglstamper var dyre at fremstille, og det tog tid at skære et nyt segl, så man kunne komme i bekneb.

Hvorledes ved ejerens død? Man kunne tro, at

seglet dermed mistede sin betydning, men helt så enkelt har det ikke været. En uærlig person kunne jo udstede dokumenter med seglet og foregive, at de var blevet udfærdiget, mens ejeren endnu var i live. For at undgå dette var det praksis, at man kastede seglstampen i graven til afdøde i forbindelse med bisættelsen. Ofte gjorde man sig den ekstra ulejlighed at slå stampen i et eller flere stykker for derved yderligere at forhindre efterfølgende misbrug. Der findes efterretninger om, at det skete i vidners nærvær – for en sikkerheds skyld⁶.

Det kan således ikke komme som en overraskelse, at det af og til lykkes at finde seglstamper i grave fra middelalderen. De har intet at gøre med gravgaver, men må altså opfattes som vidnesbyrd om en sikkerhedsforanstaltning. At de så tillige kan fortælle os, hvem der ligger i graven, er en anden sag. I datiden har man formentlig også været bevidst om, at seglet i graven kunne fungere som identifikation ved en senere gravåbning. Det er i den forbindelse interessant at bemærke, at skikken med at kaste seglstampen i graven til den afdøde kendes fra 1200-tallet i Danmark. Samtidig ophører brugen af blyplader i fornemme begravelser. Det gælder de plader, der med vidnesbyrd om den afdødes navn og stilling – af og til også med omtale af bemærkelsesværdige bedrifter – blev lagt i graven til kong Valdemar den Store i Ringsted, ærkebiskop Absalon i Sorø og bisperne Odinkar, Nothulf og Asser i Ribe domkirke – blot for at nævne nogle af de mest prominente eksempler. Blypladerne kendes fra 1000-, 1100- og første halvdel af 1200-tallet. I en række tilfælde har blypladerne spidsoval form, det gælder dem for ribebisperne, og man kan således tale om, at de rent faktisk er seglformede⁷.

Det er med fundet af seglstamper i forbindelse med begravelser, at det kan lykkes os at sætte navn på nye og hidtil ukendte mennesker fra Danmarks middelalder. Et eksempel kunne være det segl, som i 2000 blev fundet med metaldektektor ved Vrejlev kloster i Vendsyssel. Det havde tilhørt en priorinde ved klosteret. Det stod klart ved læsningen af indskriften: S' CHRISTINE PRIORISSE DE WREGLOF, og var måske ikke voldsomt overraskende. Hvad der imidlertid måtte vække opsigt var, at hun ikke var kendt fra andre kilder. Christine, som hendes navn var, kunne altså føjes

til listen af kendte priorinder i Vrejlev. Historikerne kendte kun to i forvejen, så det var en betydningsfuld opdagelse⁸.

Christines segl var ikke kendt fra arkivmaterialet. Det fandtes altså ikke i bevaret aftryk. Det viser sig faktisk i praksis, at det kun er relativt sjældent, at det lykkes at finde bevarede breve, hvortil en nyfundet seglstampe har været anvendt til besejlingen. Dette forhold fortæller os for det første, at vi må regne seglene for unikke og betydningsfulde kilder, for det andet at man må kunne drage den slutning, at der har eksisteret langt flere segl blandt folk, end de bevarede skriftlige kilder lader ane. I den senere del af middelalderen må segl således have haft en temmelig vid udbredelse.

Der kendes 16 seglstamper fra middelalderens Ribe. Heraf er de 13 eller 14 fundet i jorden, idet de to bysegl i Rådhusamlingen har været opbevaret siden middelalderen af bystyret i Ribe. To af seglstamperne er institutionssegl, mens de øvrige er personlige. De har tilhørt enkeltpersoner. De to grupper af segl afspejler sig klart i deres fundhistorie, for mens de to bysegl altid har været i byens varetægt, så er de personlige segl fundet i jorden. I nogle tilfælde er de sikkert blevet tabt som Peder Jensen Lodehats segl, i andre tilfælde ved vi med sikkerhed, at de er blevet anbragt i graven sammen med deres afdøde ejermænd.

Hvilke kirkegårde i det gamle Ribe er så repræsenteret med seglfund? Her er det bemærkelsesværdigt, at det alene gælder gråbrødreklostret. En del af forklaringen finder vi i det forhold, at netop begravelser fra dette kloster er blevet omhyggeligt udgravet for få år siden (1993) med flittig brug af metaldetektor, hvorved man jo netop får de små stumper metal med, som så let lader sig overse ved traditionel udgravning. Men det er ikke hele forklaringen. Studerer man de kirker og kirkegårde ud over landet, hvor der er fundet seglstamper i gravene, så tegner der sig et billede, som også må forklares derved, at nogle begravelsespladser var mere populære end andre. Måske bør man for en sikkerheds skyld tilføje, at disse begravelsespladser har været populære blandt den del af befolkningen, som var i besiddelse af et personligt segl. Disse mennesker må ifølge sagens natur tilhøre den mere velstående del af befolkningen, for det var dem, der havde anvendelse for et segl. Det var

også dem, der havde råd til at udvælge sig og betale for et gravsted. Klostret i Ribe, landets første gråbrødrekloster i øvrigt, var populært langt uden for det vestjyske område⁹.

Den begravelsesplads i Danmark, hvor der indtil videre er fundet flest seglstamper, er gråbrødreklostret i Næstved. Det blev nedlagt ved Reformationen, og tomten af det blev udgravet i 1960 af Nationalmuseet. Man fandt i alt 13 seglstamper fra middelalderen¹⁰. En del af dem var blevet brudt, førend de var blevet kastet i graven. Det mest bemærkelsesværdige var nok ejernes sociale position. Blandt dem fandt man rigets marsk, den mand der havde ansvaret for krigsførelsen. Den pågældende, Niels Hak, døde omkring 1285. Det er formentlig det ældste vidnesbyrd i Danmark om den særlige skik at kaste seglstampen i graven til den afdøde. Næsten lige så mange seglstamper, 12 i alt, er indtil videre fundet ved Æbelholt kloster i Nordsjælland.

Gråbrødreklostret i Ribe, er dog også ganske godt med. Her er der i alt fundet 7 seglstamper i forbindelse med de seneste års udgravninger. Ingen af de nævnte fundsteder kan dog indtil videre måle sig med det svenske cistercienserkloster i Alvastra, Östergötland. Her er der fundet hele 36 eksemplarer. Man kunne her gøre den interessante iagttagelse, at stamper tilhørende kvinder og almindelige munke var blevet lagt hele i gravene, mens mere betydningsfulde personer havde fået deres segl brudt i forbindelse med bisættelsen¹¹. Et nærmere studium af de danske fund af seglstamper kan muligvis føre til samme konklusion.

Både gråbrødrenes og cisterciensernes kirker og kirkegårde rummede i middelalderen mange højtstående personers grave. Klostrene var attraktive begravelsespladser, dels for de af rigets velstående og fornemme indbyggere, som valgte at leve deres sidste tid dér, dels for de af deres frænder som alene valgte deres sidste hvilested hos munkene, fordi disse kunne tilbyde sjælemesser mod betaling – for således at hjælpe de afdødes sjæle på den måske trange vej til frelsen.

De 16 middelalderlige seglstamper, der indtil videre kendes fra Ribe, udgør det næsthøjeste fra en by i Danmark. Kun fra Roskilde kendes der flere – mere end 40¹². I det følgende følger et katalog over de seglstamper fra middelalderen, som

kendes fra Ribe. Undersøgelsen af dem kan med tiden gøres mere fuldkommen. Det er især vanskeligt at læse alle indskrifter. De bedst bevarede segl er dog fascinerende oldsager, for ved at tage et aftryk af dem kan man den dag i dag frembringe et seglbillede fuldstændig magen til det, der fremkom i middelalderen.

Det er interessant at bemærke, at der fra de be-

varede seglstanper fra Ribes middelalder alene kendes samtidige aftryk af de to stadssegl (ASR 200x2 og 200x3). Ribebispen Radulfs segl kendes alene, fordi seglstampen er bevaret, og det samme gælder for alle de jordfundne segl. Man kan således konstatere, at uden jordfundene ville historikerne ingen som helst vidnesbyrd have om de pågældende personer.

Forkortelser anvendt i kataloget

ASR: Den antikvariske Samling i Ribe

NM: Nationalmuseet

Foto: Nationalmuseet og Den antikvariske Samling

Katalog nr. 1:

NM D CXXXIII. Seglstanpe for biskop Radulf (o. 1162-1171). Den spidsovale seglstanpe, som er fremstillet af bronze måler 9,6 cm i højden og 6,2 cm i bredden. Forneden et nærmest hesteskoformet greb. I seglfeltet ses en biskop i fuldt ornat siddende på en pragtstol med udskårne dyrehoveder. Omskriften lyder + SIGILLUM RADULFI DEI GRATIA RIPENSIS EPISCOPI. På dansk:

Segl for Radulf af Guds nåde biskop i Ribe. Seglstampen, som måske aldrig har været i jorden, blev i 1822 skænket til Museet for Nordiske Oldsager (i dag Nationalmuseet) af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Der kendes ikke bevarede aftryk af biskop Radulfs segl. Det er således et af de mange tilfælde, hvor selve seglstampen udgør det eneste vidnesbyrd om seglets eksistens.

Katalog nr. 2:

ASR 200x2. Cirkulær seglstampe af forgyldt sølv. Diameter 8,9 cm, tykkelse 0,5 cm. Seglfeltet er lodret delt. Til højre ses Ribe domkirke og til venstre tre leoparder. Omskriften lyder: + SIGILLUM : CIVITATIS : RIPENSIS : Teksten lyder i dansk oversættelse: Ribe bys segl. Bagsiden er glat, og der er intet spor af et greb. Den må derfor have været indfattet. Der er et + i randen over for omskriftens +. Stampen, der har tilhørt Ribe by, har aldrig været i jorden. Den tilhører nu Den antikvariske Samling.

Katalog nr. 3:

ASR 200x3. Cirkulær seglstanpe af bronze. Diameter 5,5 cm, tykkelse 1,7 cm. I seglfeltet ses Jomfru Maria med barnet under en æselrygbue, herunder en leopard. Omskriften lyder: SECRETUM BURGENSIIUM DE RIPEN. Teksten lyder i dansk oversættelse: Ribeborgernes segl. Stampen, der har tilhørt Ribe by, har aldrig været i jorden. Datering ca. 1350. Et aftryk kendes fra 1377. Stampen tilhører nu Den antikvariske Samling.

Katalog nr. 4:

ASR M159, nr. 159. Cirkulær seglstanpe af bronze. Diameter 2,8 cm, tykkelse incl. kam 0,9 cm. I seglfeltet ses et ansigt under en bygning. Omskriften lyder: S TUCONIS FILII SUENONI.

Navnet lyder, oversat til dansk, Tyge Svendsen. På bagsiden en kam med øje ved randen. Stampen angives "Fundet i Jorden", formentlig i Ribe. Indkommet 1859-61.

Katalog nr. 5:

ASR M293, nr. 293. Cirkulær seglstampe af bronze. Diameter 2,9 cm, tykkelse 1,1 cm. I seglfeltet ses et anker. Omskriften lyder: S HANNIS JURINS. Navnet kan måske oversættes til Hans

Jørgensen. På bagsiden en kam med øje ved randen. Stampen er fundet i "Gartner Pultz sen. Have" i Ribe. Indkommet 1862-63.

Katalog nr. 6:

ASR M320, nr. 320. Cirkulær seglstampe af bronze. Diameter 2,8 cm, tykkelse 1,1 cm. I seglfeltet ses en løbende hjort. Omskriften lyder: + S ASCIST (ASGIST) : HART. Navnet lyder, over-

sat til dansk, Asger(?) Hart. På bagsiden en kam med øje ved randen. Stampen er fundet i Ribe, men nærmere angivelse af fundstedet kendes ikke i dag. Indkommet 1863-68.

Katalog nr. 7:

ASR M5273, nr. 5273. Cirkulær seglstampe af bronze. Diameter 4,0 cm, tykkelse 1,3 cm. I seglfeltet et tresidet skjold, hvori ses et hjul. Omskriften lyder: + SECRETUM : IONONIS :

P(eller R)UTH. Navnet lyder, oversat til dansk, Jon P(r)uth(?). På bagsiden en kam med øje ved randen. Seglet er fundet ved kloakarbejde i Sønderportsgade 1907.

Katalog nr. 8:

ASR M5828, nr. 5828. Cirkulær seglstampe af bronze. Diameter 3,0 cm, tykkelse 1,0 cm. I seglfeltet ses et våbenskjold delt af en vandret bjælke. Omskriften lyder: S IOHANNIS x WITTENBE-

RE. Seglet har tilhørt en Johannes Wittenberg. På bagsiden et intakt øje. Stampen angives fundet under havearbejde i en have i Ribe. Indkommet 1915-16.

Katalog nr. 9:

ASR 1015x1183, sammenhørende med ASR 1015x864. Cirkulær seglstampe af bronze i to dele med hvert sit inventarnummer. De to stykker måler henholdsvis 3,5 x 2,0 cm, og 3,5 x 1,5 cm. Tykkelsen er 0,3 cm. I seglfeltet ses et våbenskjold, som dog ikke umiddelbart lader sig beskrive og bestemme. Omskriften lyder * S...

LBERT...NDERSSON. Seglet har tilhørt en Albert Andersen. På bagsiden er spor efter et greb, der nu er knust. Stampen, der brudt i to dele, kan dateres til 1400-tallet. Den blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe.

Katalog nr. 10:

ASR 1015x1218. Fragment af cirkulær seglstampe af bronze. Mål: 2,8 x 1,3 cm, tykkelse 0,3 cm. I seglfeltet ses et våbenskjold, der er vanskeligt at beskrive og bestemme. Omskriften lyder: + S C

..... ON. På bagsiden er spor efter en knust kam. Stampen kan dateres til 1400-tallet. Den blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe.

Katalog nr. 11:

ASR 1015x693. Cirkulær seglstempe af bronze. Diameter 2,6 cm, højde 2,7 cm. I seglfeltet et hjelmtegn og herunder et våbenskjold med hjortevie. Omskriften lyder: S HINRIK TOKESON. Navnet lyder, oversat til dansk, Henrik Tokesen.

På bagsiden ses våbenskjoldet gentaget, hvilket er ganske usædvanligt. Stampen, der kan dateres til 1400-tallet, blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe. Seglet har altså tilhørt en Henrik Tokesen.

Katalog nr. 12:

ASR 1015x1205. Cirkulær seglstempe af bronze. Mål: 2,5 x 1,8 cm, tykkelse 0,3 cm. I seglfeltet ses et våbenskjold delt med takket felt. Den læselige del af omskriften lyder: .... ICOL ... IE .... Fornavnet er formentlig Nicolai. På bagsiden er

spor efter en knust kam. Den brudte stampe, der kan dateres til 1400-tallet, blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe.

Katalog nr. 13:

ASR 1015x1115, sammenhørende med 1015x872. Cirkulær seglstempe af bronze i to dele med hvert sit inventarnummer. Mål: 2,9 x 1,8 cm, tykkelse 0,4 cm. I seglfeltet ses et våbenskjold, som dog ikke umiddelbart lader sig tyde. Omskriften lyder: ENRILLI WARSO + . Navnet kan ikke umiddel-

bart oversættes. Skjoldets motiv er en hest. På bagsiden er kraftige ridser fra ødelæggelsen. Den brudte stampe, der må dateres til 1400-tallet, blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe.

Katalog nr. 14:

ASR 1015x171. Cirkulær seglstanpe af bronze. Diameter 3,8 cm, tykkelse 1,0 cm. I seglfeltet ses et skjold delt på skrå. Omskriften lyder: + S' TUCHONIS DICTI APELGARTH. Stampen har tilhørt et medlem af den sønderjyske adelsslægt

Abildgaard. Fornavnet er oversat til dansk Tyge. På bagsiden en kam med øje ved randen. Stampen, der er skæv p.g.r.a. slag, blev fundet i 1993 i gravfyld ved udgravningen af gråbrødreklostrets kirke i Ribe. Stampen kan dateres til 1300-tallet.

Katalog nr. 15:

ASR 11x2185. Cirkulær seglstanpe af bronze. Diameter 2,0 cm, med kraftigt firkantet øsken på bagsiden. I det centrale billedfelt ses Guds velsignende højre hånd, dextera dei, over en kalk. På venstre side af kalken et lille firpasmotiv og på højre side vistnok et fempas. Omskriften, hvis begyndelse markeres med et kors, lyder: + S' RALLONIS BUNDI S SACOC(?). Det kan oversættes til: Segl for præsten Rallo Bonde. Teksten er usædvanlig derved, at s'et for sigillum (segl) står anbragt midt i teksten, hvor den almindelige placering ville være ved indskriftens begyndelse.

Kalken udgør et velkendt motiv på middelalderens præstesegl, hvad enten den forekommer alene, eller den står placeret på et alterbord. En af domkirkens præster, kannik i Ribe Nicolaus Esgeri, førte også kalken med den velsignende Guds hånd over i sit segl. Det ved vi fra bevarede aftryk, som findes på breve fra 1453 og 1456 (Henry Petersen 1886, katalog nr. 880). Seglstampen, der tilhører Den antikvariske Samling i Ribe, blev fundet i 1999 ved udgravningen af gråbrødreklostret i Ribe.

Katalog nr. 16:

ASR 1695x1. Skjoldformet seglstampe af bronze, med fuldt bevaret ophængningsøksen på bagsiden. 4,0 cm høj, største bredde (foroven) 3,4 cm, godstykkelser op til ca. 0,4 cm. Rundt langs kanten en meget tydelig indskrift i majuskler (på nær et enkelt h): SECRETVM:hENRICI:SARTORIS oversat: Henrik Skrædders segl. På den trekantede midterflade ses to oprakte arme og hænder, hvis

tommel- og pegefinger holder, hvad der synes at være en fingerring med indfattet sten. Armene er antagelig iført klæde – i hvert fald er der tynde linier ved håndledene, samt tynde ornamenterede bånd om både under- og overarme. På nær enkelte slidskader langs kanterne er seglet særdeles velbevaret. Løsfund fra 2002.

Noter

1. Andersen 1996 s. 39.
2. Kancelliets Brevbøger 1561-1565 s. 687.
3. Andersen 1992 s. 33 f.
4. Madsen 1983 s. 33 ff.
5. Prange 2005 s. 20.
6. Kieffer-Olsen 1993 s. 175-76 med henvisninger.
7. Møller & Nyborg 1979-1984 s. 527.
8. Andersen 2001 s. 24.
9. Møller & Nyborg 1979-1984 s. 846.
10. Haxthausen 1977 s. 267 ff.
11. Norberg 1970 sp. 194.
12. Andersen 1996 s. 38.

Litteratur

Andersen, Michael: Nye fund af middelalderlige seglstamper på Roskildeegnen. *ROMU*, Årsskrift fra Roskilde Museum, 1992, s. 29-44.

Andersen, Michael: Endnu en samling nyfundne seglstamper fra Roskildes middelalder. *ROMU*, Årsskrift fra Roskilde Museum, 1996, s. 35-54.

Andersen, Michael: Beseglet. Middelalderens

seglstamper. *Nationalmuseets Arbejdsmark 2001*, s. 170-185.

Andersen, Michael: Priorinden Christines segl-stampe og andre fund fra Vrejlev klosterkirkes losseplads. *Vendsyssel Nu & Da 2001*, s. 22-27.

Andersen, Michael: Seglstamper fra middelalderen i danske samlinger. I: Andersen, Michael & Göran Tegnér (red.): *Middelalderlige Segl-stamper i Norden*. Roskilde 2002, s. 59-72.

Haxthausen, O. H. M.: Tretten middelalderlige sigil-stamper. *Heraldisk Tidsskrift*, bd. 4, nr. 36, s. 267-72. 1977.

Kancelliets Brevbøger (L. Laursen ed.), 1561-1565. København 1893-95.

Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik*. Århus 1993.

Madsen, Per Kristian: Ribe Raadhussamling. *Mark og Montre 1983*, s. 32-43.

Møller, Elna & Ebbe Nyborg: *Danmarks Kirker*. Ribe Amt, bd. 1 – 2. København 1979-1984.

Norberg, Rune: Sigill. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 15, sp. 187 ff. København 1970.

Petersen, Henry: *Danske Gejstlige Sigiller fra Middelalderen*. København 1886.

Prange, Knud: *De halve løver i Ribe – baggrunden for Ribes byvåben. By, marsk og geest 17*, 2005, s. 14-21.

ZUSAMMENFASSUNG

Petschafte aus dem mittelalterlichen Ribe

Im Mittelalter unterschrieb man nicht Dokumente. Stattdessen wurden sie besiegelt, indem man einen Siegelabdruck in Wachs darunter hing. Zur Besiegelung verwendete man meistens eine Petschafte aus Bronze oder Silber. Wir kennen 16 Petschafte aus dem mittelalterlichen Ribe. Zwei sind immer im Besitz der Stadt gewesen. Die übrigen sind Erdfunde. Viele sind in den Gräbern der Besitzer gefunden. Sieben Exemplare sind bei den Ausgrabungen des Franziskanerklosters gefunden. Durch diese Grabfunde erfahren wir etwas von den sonst unbekanntenen Personen auf dem Friedhof des Klosters. Nur wenige der Petschafte sind aus bewahrten Abdrucken bekannt. Neugefundene Petschafte sind deshalb im allgemeinen Zeugnisse von bisher unbekanntenen Personen des Mittelalters.

Michael Andersen
Overinspektør
Nationalmuseet
michael.andersen@natmus.dk